

Vaclovas Biržiška

Kaip buvo uždrausta ir atkovota lietuvių spauda

Prieinamai atpasakotas draudžiamasis laikas

„Spaudos Fondo“ leidinys.

Kaunas

1929

Karo cenzūros leista

Spausdinta „Raidės“ kooperatyvo spaustuvėje
Kaunas, Kęstučio 44, tel. 758

I.

Anei rašto anei druko
mums turėt neduoda;
tegu, sako, bus Lietuva
ir tamsi ir juoda.

A. Baronas.

Rusai aštuoniolikto amžiaus pabaigoje užėmę Lietuvą gan nuosakiai stiprino savo įtaką užkariautame krašte. Konfiskavę didžiausius privačių savininkų žemės plotus ir apėmę valstybinę žemę atidavė ją labiausiai patarnavusiems Lietuvą užgrobiant valdininkams rusams ir per juos norėjo stipriai atsistoti pačiam krašto viduje. Tačiau, per pirmuosius keliasdešimt savo valdymo metų, palikę dalimi senąją Lietuvos valdymo tvarką ir senuosius vietinius valdininkus, tų naujų kolonistų ir negausių valdininkų, iš Rusijos atkeltų, padedami, nesugebėjo gilesnių šaknų Lietuvon įleisti ir išrauti dar nesenai gyvos savarankiškumo idėjos pėdsakų.

1830—1831 metų sukilimas ir platus jame lietuvių liaudies dalyvavimas, sukėlė juos griebtis priemonių savo įtakai Lietuvoje sustiprinti.

Vėl konfiskuojami nauji žemės plotai, kurie šiuo atveju dalijami ne vien tik valdininkams, bet ir ūkininkams, iš Rusijos atkeltiems. Daugumas senųjų vietos kilimo valdininkų pašalinta,

viso krašto valdymas suvienodintas su Rusijos valdymu, Vilniaus universitetas panaikintas, o gimnazijos surusintos. Dedama pastangų platinti rusinimą ir per tikybą, visai likviduojant unijotų bažnyčią ir pakeičiant ją pravoslaviška.

Palieka neliesta tik viena pradžios mokykla, nes valdiškosios nebuvo, o parapinės mokyklos, beveik išimtinai liaudžiai skirtos, neatrodė taip pavojingos. Neličiamos lieka ir knygos, tik sustiprinama cenzūra ir pavedama specialiai tam reikalui skirtiems valdininkams. Kadangi ši sritis lieka beveik vienintelė, kur galėjo kiek plačiau reikštis visuomenės savarankiškumas, tai kaip tik tuo laiku lietuvių visuomenė tą progą plačiau išnaudoja. Pasiiekiamas žymus lietuviškų knygų skaičiaus augimas, jų turinio tobulėjimas, susidomėjimas ir išsiplatinimas knygų liaudyje.

Lietuviškų knygų skaičius ypačiai smarkiai auga nuo 1841 metų. 1835—1844 m. dešimtmety Didžiajai Lietuvai buvo išspausdintos tik 38 knygos. Sekančiam dešimtmetyje turime jau 101 knygą arba pustrečio karto daugiau, o 1855—1864 m. net 249 kn. Drauge auga ir rašytojų skaičius. Be stambiausių — Valančiaus, Daukanto, Ivinskio, Akelaičio, Jucevičiaus, Pabrėžos, kurs daug rašė, nors ir nespausdino, šiam laikotarpy rašo ir daug kitų — Juzumai, Dovydaitis, Tatarė, Baranauskis, Aleknavičius, Zagurskis, Želvavičius, Kitkus ir kiti. Pradedama rūpintis ne vien dvasinio, bet ir pasaulinio turinio knygų spausdinimu. Ivinskio kas metai leidžiami kalendoriai iš

dalies atstoja periodinio žurnalo trūkumą. Tačiau, stengiamasi gauti valdžios leidimas ir nuolatiniam žmonėms prieinamam laikraščiui. Žodžiu. lietuvių šviesuomenė dėl politinių suvaržymų negalėdama dalyvauti platesniam visuomeniniam politiniam darbe, pasirinko siauresnį, bet tuo metu gal ir labiausiai reikalingą — kultūros darbą liaudyje.

Baudžiavos panaikinimo paskelbimas nutraukdamas vergijos pančius turėjo sukelti dar greitesnį krašto kultūrėjimą. Pakitėjusi dėl Rusijos vidaus neramumų rusų valdžios politikos kryptis, žadamos reformos administracijos, teismo ir kitų viešojo gyvenimo sričių, žadėjo sudaryti šiam kultūros darbui platesnę dirvą.

Tačiau atėjo 1863—1864 metų sukilimas. Jame dalyvavo ne tik Lietuvos bajorai, bet ir labai platūs Lietuvos ūkininkų sluoksniai, nepatenkinti žemės reformos įgyvendinimo vilkinimu, gal iš dalies ir įpratę eiti ten, kur juos veda jų buvę ponai, gal ir dėl kitų priežasčių. Prasidėjo žiaurus sukilimo malšinimas, kuris ilgiems metams paliko skaudžių pėdsakų. Išgarsėjo jau ne vien Lietuvoje, bet visam pasaulyje Muravjovo Koriko vardas.

Sukilimą numalšinusi rusų vyriausybė pasiryžo su šaknim išrauti visas „svajones“ apie nepriklausomybę, ir drauge nutrinti visas savybes, kurios skyrė Lietuvą nuo Rusijos, paversti Lietuvą grynai rusiškuoju kraštu. Tam praversti buvo pavartotos visos galimos ir negalimos, leisti-

nos ir neleistinos priemonės. Stengtasi rusinti ir tam tikru ekonominiu veikimu, labiausiai savotiškų žemės santykių tvarkymu, ir politiniu — sudarant specialiskai kraštui rusinti parinktą administraciją ir skelbiant daugybę įvairių įsakymų, kuriais vietos gyventojai visiškai atstumiami nuo viešojo gyvenimo.

Tam pačiam reikalui turėjo tarnauti ir teismai ir visos kitos valdžios įstaigos. Didžiausias dėmesys kreipiamas į Lietuvos gyventojų daugumos išpažįstamos katalikų tikybos suvaržymą ir persekiojimą. Valdžios persekiojimo kardas kreipiamas tiek į katalikų bažnyčią, tiek į kunigus, ir visomis priemonėmis vietos gyventojai viliojami į pravoslaviją; stengiamasi įvesti į katalikų bažnyčios apeigas rusų kalbą.

Tačiau daugiausia pastangų dedama kultūros darbo srityje, kuri atrodė tinkamiausia vyriausybės užsibrėžtiems siekimams.

Baigusi visų gimnazijų rusinimą, rusų vyriausybė stengėsi pasiekti liaudies gelmių per pradžios mokyklas, kurios tik dabar valdžios lėšomis kuriamos; visos privatinės, parapinės mokyklos uždaromos ir griežčiausiai draudžiamos ir persekiojamas namų mokslas, slaptosios mokyklos. Jų vietoje greitu laiku visa Lietuva surezgiama plačiu rusiškų valstybės lėšomis laikomų pradžios mokyklų tinklu. Mokytojais buvo skiriami tik rusai iš gilumos Rusijos, nežina nei vietinės kalbos, nei vietos sąlygų. Jie į Lietuvą atkeliavo tik karjeros daryti.

Kad tų mokyklų mokymas tinkamiau galėtų tarnauti rusinimo reikalams, susirūpinta ir atatinamų vadovėlių paruošimu. Čia be ko kito ir išskyla lietuviškų rašmenų klausimas.

Rusų administracijai, nusistačiusiai prieš vietos kalbos įsileidimą į pradžios mokyklas principo dėliai, tenka tačiau skaitytis su faktu, kad kone visi mokyklos amžiaus vaikai lietuviškai kalbančioje Lietuvos didesnėj dalyj nei vieno žodelio rusiškai nemoka ir kad ir dėl to negali sėkmingai mokyklose rusiškai mokytis. Tenka jiems perėjimą į rusišką dėstymo kalbą palengvinti atatinkamais lietuviškais elementoriais. Bijotasi, kad senieji plačiai Lietuvoje vartojami elementoriai, įvedus juos į mokyklas, palaikys tautinį užsispyrimą. Susirūpinta sudaryti naujų lietuviškų elementorių.

Tuo laiku Rusijos šviesuomenėj plačiai buvo pasklidusi ypatinga Rusijos ir rusų caro pašaukimo idėja įjungti į vieną visas Europos slavių tautas, esą slavai turi suvaidinti visame Europos politiniame ir kultūriniame gyvenime išimtiną vaidmenį. Kadangi rusų tauta buvo visų slavių tautų galingiausia, tai jai ypatingas tenka uždavinys sulieti visas Rusijoje gyvenančias tautas į vieną rusų tautą ir vadovauti visiems kitiems slaviams. Viena priemonių tam suliejimui turi būti ir tie rusų rašmens, kurie virsią ypatingais slavių rašmenimis, skiriančiais juos savo pavidalu nuo kitų Europos tautų. Kadangi šis visuomeninis judėjimas visiškai atatinco rusų val-

džios pastangas politiškai stiprinti valstybės vienumą, tai visa rusų administracija mišrios tautų sudėties kraštuose uoliai vykdo šią esą rusų tautos pašaukimo idėją ir įvairiose Rusijos vietose įveda rusų rašmenis į tų tautų raštus. Rusijos rytų tautelėms, kurios anksčiau savo spausdintos literatūros beveik visai neturėjo, rusiškom raidėm spausdinamos dvasinio turinio knygos sudarė net jų raštijos pradžią. Tokioms tautoms, kaip ukrainiečiai ir gudai, kurių rusų administracijos jau nelaiko atskiromis tautomis ir kalbomis, bet tik tam tikromis rusų kalbos tarmėmis, draudžiamos jau ne tik nerusiškos raidės, bet iš dalies ir jų knygos, nes esą jie gali ir rusiškai skaityti ir suprasti.

Tas pats bandoma daryti ir su vakarų Rusijos plote gyvenančiomis, ne taip senai užkariautomis, tautomis, tuo tik skirtumu, kad čia rusiškos raidės neperšamos iš karto visoms knygoms, o tik jų daliai, kuri ir turėjusi vėliau praskinti kelią rusų kalbai įsiviešpatauti. Bandoma įvesti tos raidės latviams, lenkams, suomių tautoms. Jomis pasinaudojama ir sumanytiems lietuviškiems elementoriams, Lietuvos pradžios mokyklose vartoti skiriamais dar Muravjovo 1864 m. sausio 1 d. įsakymu.

Tačiau šie bandymai nė viename Lietuvos pietų ir šiaurės kaimynų krašte nebuvo platesniu mastu įgyvendinti. Lenkai turėjo jau seną literatūrą ir platų literatūrinį sąjūdį, kurio negalima buvo jokiais dirbtinėmis priemonėmis sunai-

kinti. Be to, nedidelėmis masėmis gyveno ne vien Rusijos, bet ir Austrijos ir Vokietijos plostuose ir net griežtas draudimas vartoti lenkiškąsias raides neįstengtų nugalėti lenkiškųjų knygų, už Rusijos sienų spausdinamų. Žymiausia dalis latvių vartojo savo knygoms ir laikraščiams vokiškąsias raides ir buvo vokiečių įtakoje, o šie buvo skaitomi carinės Rusijos ramsčiais. Todel rusiškos raidės pritaikintos tik mažai latvių daliai—katalikams latgaliečiams, kurių knygos buvo anksčiau spausdinamos lotyniškais raidėmis.

Taip pat buvo ir su suomiais, kur irgi tekdavo skaityti ir su tų tautų kiek platesne literatūra ir su tam tikrais kultūriniais jų santykiais su galingesnėmis tautomis ir valstybėmis. Viena tik Lietuva pasirodė administracijai geriausia dirva saviems bandymams praveisti, rusiškoms raidėms platesniu mastu įgyvendinti.

Tos priežastys, dėl kurių specialiai lietuvių ta „malone“ apdovanota, buvo ne vien mokyklų reikalas. Rusiškais rašmenimis norėta pakeisti ir lenkų įtaka Lietuvoje, priversti, pamiršus lenkiškąsias raides, nusikratyti ir bet kuriais kultūros ir politikos santykiais su lenkais. Šis raidžių įvedimas atrodė ypačiai lengva įvykdyti, nes kad ir ne visa lietuvių tauta gyveno Rusijos valstybės plote, bet Didžiąją Lietuvą nuo Mažosios skyrė ne tik politinė siena, ne tik priklausomybė įvairioms valstybėms, bet ir tikyba ir tie patys rašmenys, kurie Didžiojoje vartojami lenkiški lotyniški, o Mažojoje gotiški vokiški. Prūsų kny-

gos Lietuvoje beveik nebuvo skaitomos ir Mažosios Lietuvos gausinga raštija nuo 1849 m. turinti net ir savo pasaulinio turinio laikraščius, neturėjo jokios įtakos kitose Lietuvos dalyse ir negalėjo varžytis su vietos knygomis. Pati gi Didžiosios Lietuvos literatūra atrodė taip menka, sudaryta vien iš maldaknygių, elementorių ir kalendorių, jog atrodė visai lengvas darbas pakeisti raidės tuo pat būdu, kaip ir puslaukinėms Rusijos rytų tautelėms,—tenai rusiškos raidės nesukėlė jokio pasipriešinimo, nesitikėta jo susilaukti ir Lietuvoje, krašte, kuris dar ką tik pasibaigusio sukilimo malšinimo buvo tiek įbaugintas, kad ir pati pasipriešinimo mintis atrodė galutinai palaidota po tomis kartuvėmis, kuriomis visas kraštas buvo apstatytas.

Pirmieji rusiškom raidėm surašyti elementoriai buvo paruošti ir išplatinti dar pirmoj 1864 m. pusėj. Greta jų galėjo būti dar spausdinamos ir vartojamos knygos ir senais lietuvių vartojamais rašmenimis. Tačiau šie nebuvo įleisti į pradžios mokyklas, kuriose dar Muravjovo buvo uždrausta mokytis lenkiškai, bet leista greta rusų kalbos mokytis ir lietuvių kalbos ir katekizmo lietuviškai. Tiesa, ilgus metus šis leidimas buvo lyg be turinio, nes lietuviai ūkininkai ilgai savo vaikų į rusiškas pradžios mokyklas neleido.

Pirmųjų lietuvių knygų išspausdinimas rusiškom raidėm nebuvo susijęs visiškai su lietuvių spaudos draudimu ir dar 1864 m. ir net

1865 m. buvo spausdinamos ir kitos, kurioms pasirodyti daroma buvo kitų apsunkinimų iš cenzūros, kuri nepraleisdavo jai pristatytų rankraščių.

Greitai negalima buvo surasti ir spaustuvių spausdinti, nes iš visų spaustuvių Lietuvoje buvo atimtos raidės, reikalingos tam spausdinimui.

Kelioms išspausdintoms rusų raidėmis knygu-
tėms nesugebėjus nukonkuruoti senųjų lietuviš-
kų, buvo duotas įsakymas bendrai uždrausti lo-
tynišką raidėm spaudą, Vilniaus general-guber-
natorijos plote, susižinojus su Varšuvos gene-
ral-gubernatorium, kurio žinioj buvo Suvalkų
kraštas, ir Varšuvos general-gubernatorijoj.

Sakoma, kad šis draudimo įsakymas buvo
Muravjovo duotas tik žodžiu, o raštu paskelb-
tas tik vėliau jo papėdininko Kaufmano jau 1865
m. Kadangi tuo metu Lietuvoj buvo įves-
tas karo stovis, tai jos general-gubernatoriui
priklausė teisė skelbti išimtinus suvaržymus,
vienas kurių ir buvęs šis draudimas.

Tačiau jis veikė tik ten, kur veikė karo stovis
o lietuvių knygos ir seniau buvo spausdinamos
ne tik Lietuvoje, bet ir gryoje Rusijoje, pav.,
Peterburge, ir dabar, nežiūrint draudimo, galėjo
būti ten spausdinamos. Kad tam kelią užkirstų,
Kaufmanas kreipėsi į vidaus reikalų ministerį
Valujevą, pranešdamas jam savo veikiantį pa-
skelbtą įsakymą. Valujevas paskelbė 1865 m.
rugsėjo 13 d. senojo stiliaus (25 d. naujojo)
aplinkaštį, kitiems gubernatoriams siūlydamas

pavartoti irgi šias, Lietuvoje jau pritaikytas, priemonės:

1) Visiems spaustuvių, litografijų ir chromolitografijų laikytojams uždrausti spausdinti savo įstaigose lotyniškais lenkiškais raidėmis visus spaudinius lietuvių ir žemaičių tarmėmis;

2) griebtis visų gubernijų viršininkams turimų priemonių neleisti pirmam punkte paminėtų leidinių įvežti, pardavinėti ir kuriais nors būdais platinti, ir

3) šį draudimą visiems spaustuvių, litografijų chromolitografijų laikytojams paskelbti ir už jo nepildymus uždraustus leidinius konfiskuoti.

Šio Valujevo aplinkraščio paskelbimo data paprastai skaitoma ir draudimo pradžios data, nors Lietuvoje Kaufmano draudimas buvo paskelbtas jau anksčiau. Tačiau Valujevo aplinkraštis buvo būtinas tik toms įstaigoms, kurios priklausė vidaus reikalų ministerijai: gubernatoriams, cenzūrai, policijai ir t. t., bet faktiškai nelietė kitų valdiškų įstaigų, ne Lietuvoje veikiančių. Ir, pav., tais pačiais draudimo metais Peterburgo Mokslo Akademija išspausdino priimtas lietuvių rašmenimis Duonelaičio raštus.

I tą atkreipė dėmesį Vilniaus general-gubernatorius ir tad vidaus reikalų ministeris išsirūpino gauti caro įsakymą žodžiu, kad visi valdiški leidiniai lietuvių kalba būtų spausdinami tik rusiškais raidėmis. Šį įsakymą, vien tik valdžios leidiniams duotą, administracija išplėtė į visus spaudinius ir lietuvių spaudos persekiojimą tuo caro

įsakymu rėmė, nors pačiam įsakyme apie tai ir nebuvo kalbama. Tas įsakymo išplėtimas buvo svarbus ne tiek Rusijos valstybės sienose spausdintiems raštams, kiek užsienyje spausdinamoms nekalto turinio knygoms — pirmųjų ir viena pati cenzūra galėjo nepraleisti.

Bet Lietuvos teritorijai užtekdamo ir vieno Kaufmano — Valujevo draudimo, tiesa tol tiktai, kol veikė karo stovis. O šis Lietuvoje galutinai nuimtas 1871 metų kovo 28 d., kada turėjo savaimė įsigalėti ir visi veikiantieji visoje Rusijoje įstatymai. Kadangi, nežiūrint bendro krašto nuraminimo, nenorėta atsisakyti nuo daugybės privilegijų, išimtinais įsakymais suteiktų rusams valdininkams ir pravoslavų dvasininkams, ir nenorėta panaikinti vietos gyventojų teisių suvaržymų, — sumanyta peržiūrėti visus karo stovio laiko įsakymus ir nutarimus ir nustatyti, kurie iš jų turi pasilikti galioje. Bet komisijai, kuriai tas darbas buvo pavestas, nerodant ypatingo veiklumo, žymesnė dalis suvaržymų buvo paskelbta iš naujo, dažniausiai su caro pritarimu, kas suteikdavo jam įstatymo galios, bet tarp tų atnaujintų suvaržymų lietuvių raštų draudimo jau nebuvo, ir formališkai nuo 1871 metų jisai nustojo galios. O ir tas 1866 m. caro įsakymas 1880 m. buvo panaikintas, kada grąžinta teisė spausdinti lietuvių mokslo raštus ne rusiškėmis raidėmis, tiesa ta sąlyga, „kad jie nebūtų platinami Šiaurės Vakarų ir Pavyslio kraštų lietuvių gyventojų masėse“.

Nuo šio laiko neskelbiama jau nė vieno bendresnio draudimo, prieš lietuviškas raides nukreipto. Tačiau administracijos ir žemesniųjų teismų savavaliavimu draudimas po senovei taikomas dar daugiau kaip per dvidešimt penkerius metus. Maža to, tiek vietos administracija, gubernatoriai, tiek vyriausia spaudos įstaiga kartkartėmis kartoja reikalingumą lietuviškus raštus griežčiausiai gaudyti ir persekioti. Tik laikui bėgant, maždaug nuo 1890 metų, vietos administracijos taktika šiek tiek keičiasi. Kadangi uždrausti raštai vis daugiau plėtėsi, pradedama daryti skirtumų tarp tų raštų, kurie turi ne tik draudžiamas raides, bet ir turinys yra prieš rusų valdžią, ir tų, kurie savo turiniu yra visai nekalti, nors ir spausdinti už Rusijos sienų. Paskutinieji atimami tik tuo atveju, jei jie pagaunami didesniu skaičiumi, ar drauge su priešvalstybiniais. Šiaip jau į juos mažiau kreipiamas dėmesio, teismo bylų dėl jų neiškeliamas, dažniausiai tokių knygų laikytojai baudžiami nedidele pabauda pinigais.

Drauge į šio laikotarpio pabaigą uždraustų raštų platinimas be galo didėja; teismo, policijos ir žandarmerijos įstaigos užverstos daugybe lietuviškų knygų platinimo bylų, kas neleidžia šiems sėkmingai kovoti su vis plintančiais neramumais ir didėjančia kova su rusų valdžia. Administracija įsitikino, kad draudimas tikslo nepasiekė. Ji pati pradeda kelti mintį, kad draudimas reikia kaip nors pakeisti ar atmainyti. Pagaliau ir patys Vilniaus ir Varšuvos general-gubernato

riai tuo klausimu ištisus pranešimus surašo, kuriuose irgi pasisako prieš draudimą. Bet nepatogu prisipažinti, kad vyriausybė beveik keturiasdešimt metų darė nesąmonę. Ir vis taikomos senos priemonės, kol nepradėjo kilti drauge su Rusijos visuomene ir Lietuvoje revoliucinis subruzdimas.

Tuomet tik nusileista. Priekabį iš dalies sudarė ir Rusijos aukščiausio teismo, senato, sprendimai A. Macejauskio ir P. Višinskio byloje: senatas rado, kad nėra nė vieno veikiančio įstatymo, kuris draustų lietuvių raštą. Tuo būdu pripažino, kad rusų vyriausybės keturiasdešimties metų pastangos buvusios ne tik kenksmingos ir netikslingos, bet ir neteisėtos.

Tiktai tuomet, 1904 m. oficialiniuose laikraščiuose buvo išspausdinta, kad „ministerių komitetas, išžiūrėjęs vidaus reikalų ministerio patiektą lietuviškų žemaitiškų leidinių raidžių klausimą, nutarė: atmainyti seniau paskelbtus varžančius lietuvių ir žemaičių raštiją valdžios nuostatus ir įsakymus ir leisti vartoti šiuose leidiniuose, be rusiškų, taip pat ir lotyniškas ar kitas raides“.

Šį nutarimą caras patvirtino 1904 m. balandžio 24 d. (gegužės 7 d.).

Tuo būdu draudimas formališkai nustojo veikti. Tačiau veikė dar cenzūra, kuri dar apie pusę metų beveik niekur neduodavo leidimo tokiems lietuvių raštams, nors juose nieko priešvalstybiško ar priešvaldiško nebuvo.

II

Lietuva Tevynė, kodel tu suspausta,
Kodel Tava kalbala uždrausta.
(Iš 1878 m. eilių).

Nei pačiam draudžiamam įsakyme, nei vėlesniuose nuostatuose, nei pagaliau ir įvairiuose straipsniuose, draudimo šalininkų tuo klausimu rašytuose, žinoma, nieko nebuvo kalbama apie visišką lietuviškų raštų draudimą, tik apie pakeitimą rašmenų rusiškomis. Ir gyvas reikalas, kaip jau anksčiau matėm, privertė administraciją griebtis priemonių, kad lietuviškos knygos iš tikrųjų būtų spausdinamos. Reikėjo tuo įrodyti, kad lietuvių tauta iš tikrųjų tas raides yra priėmusi. Ta pati valdžia, kuri anksčiau visai nesi rūpino lietuviškų knygų klausimu, dabar skiria gan dideles sumas toms knygoms rusiškomis raidėmis leisti. Šio reikalo imasi Vilniaus ir iš dalies Varšuvos mokslo apygardos, ir svarbiausias to darbo judintojas buvo uolus Vilniaus apygardos globėjas Kornilovas.

Net ir paprastam darbui senai spausdintas lietuviškas knygeles perrašinėti rusiškomis raidėmis reikėjo kiek labiau prityrusių žmonių, nes lietuvių kalbos garsai žymiai skyrėsi nuo rusų ir todėl negalima buvo mechaniškai senųjų raidžių keisti rusiškomis. Be to, sumanyta ir naujų

knygučių paruošti, daugiausia versti jų iš rusų kalbos. Knygoms versti taip jau buvo reikalingi žmonės, moką lietuvių kalbos ir rašybos. Delto pačioj draudimo pradžioj, kol nauja mintis dar neatbuko, stengtasi pritraukti tam darbui galimai daugiau žmonių, stengtasi sudaryti savotišką, rusų globojamą, literatūrinį pačių inteligentų lietuvių judėjimą. Iš pradžios šis darbas kiek buvo lyg ir nusisekęs ir keli veiklesni inteligentai lietuviai aktyviai prie šių knygučių ruošimo buvo prisidėję.

Dabar į tai kartais žiūrima kaip į didelį nusižengimą lietuvių tautai. Tačiau tatau neteisinga. Negalima dabarties nusistatymo ar dabarties politinių santykių akimis matuoti žmones kitos gaidynės, kitomis visai politinėmis aplinkybėmis gyvenusius ir visai kitų pažiūrų ir net ekonominio padėjimo. Vargu, ar nors vienas tų kaltintojų galėtų gryna sąžine pasakyti, kad jis pats tais laikais gyvendamas būtų kitaip pasielgęs.

Lietuviškų laikraščių nebuvo; neturėta jokių lietuviškų organizacijų ir draugijų, nebuvo jokių vietų, kuriose galėtų susidaryti bendra nuomonė, bendras nusistatymas tuo opiuoju klausimu. Kiekvienam teko tas klausimas spręsti savarankiškai, gal būt kiekvienam kitaip. Jonas Juška, kuris Kornilovo buvo statomas net vienu rusiškų raidžių įvedimo iniciatoriumi, buvo valdininkas, kalbininkas ir lietuvis patriotas. Kaip valdininkas negalėjo, gal ir nenorėjo priešintis savo vyresnybės pasiūlymams; kaip kalbininkas susidomėjo gry-

14603
Kazuo Tarasovas
Kunigu Seminarijos

VUB ANULIUOTA

Vilniaus
Universiteto
Biblioteka

nai kalbos klausimais, tuo laiku netinkamos lietuvių rašybos pakeitimu kalbos atžvilgiu tinkamesne kalbotyros reikalui; jų rusiška forma mažai tekliudė; pagaliau, būdamas lietuvis patriotas jis galėjo įžiūrėti siūlomoj reformoj ir tam tikrų pliusų lenkų įtakos Lietuvoje mažinimo atžvilgiu.

Kitas irgi iš pradžios prie to darbo prisidėjęs lietuvis buvo Laurynas Ivinskis. Jis ilgus metus dideliu vargu surasdamas lėšų savo leidžiamiems kalendoriams spausdinti, galėjo tik nudžiugti sąlygomis, kurios pačios bruka tam reikalui į rankas pinigų; o gal svarbiausia, tai visą amžių materiališka skurdžiai gyvendamas pirmą kartą turėjo progos raštais kiek užsidirbti. Varšuvos studentams lietuviams, Tomui Žilinskiui ir kitiems neabejotinai svėrė ir tautiniai kovos su lenkais motyvai, ir materialiniai—galimumas gaunamu honoraru išsilaikyti sunkiais studentavimo metais. Kol nesusidarė platesnė viešoji nuomonė, griežtai prieš tas raides nusistačiusi, kol nesusitvarkė lietuviškų raštų Prūsijoje spausdinimas ir slaptas platinimas, tol ir jie turėjo teisės tam darbe dalyvauti.

Mažiau pateisinami tie, kurie jau daug vėliau grynai karjeros sumetimais padėdavo ruošti rusų raidėmis rašytas knygas, kaip, pav., Silvestras Baltramaitis, išleidęs 1887 m. „Šv. Joną Aukšburnį“, arba Juozas Grabauskas, į pačią jau draudimo pabaigą 1902 m., kada visa lietuvių visuomenė diena po dienos laukė draudimo panaiki-

nimo, lietuviškai išvertęs ir rusišką raidėm surašęs Puškino pasaką apie žuvininką ir žuvelę ir ūkiškąjį kalendorių. Bet ir čia, bent Baltramaičio naudai, sako tai, kad be ano 1887 m. leidinio, gal būt nebūtume gavę ir jo tiek svarbios bibliografijos, kuriai leisti lėšos buvo išgautos labiausiai dėl tų pažinčių, kurias Baltramaitis buvo savo „Auksaburniu“ sudaręs. Be to, greitai laiku ir jis virto uoliu kovotoju prieš rusiškas raides.

Kiek nuošaliau nuo tų visų daugiau ar mažiau idėjinių inteligentų stovėjo Stanislovas Mikuckis, kilimo bene mozūras, sąmoningai lietuviu pasivadinęs, kad savo menku lietuvių kalbos mokėjimu darytų kalbininko karjerą rusų mokslo sferose. Jo veikime idėjingumo nerasime nė krislo, ir ne tik spaudos draudimo metu, kada jis aktyviai prisidėjo prie rusiškais raidėmis rašytų knygųčių spausdinimo, bet ir seniau, kada dar apie tas raides ir nemanyta.

Jei svietiškieji lietuviai inteligentai neturėjo progos sudaryti viešosios tuo klausimu nuomonės, tai kunigai turėjo tokią nuomonę vysk. Valančiaus asmenyje. Tačiau jis griežtai prieš šias raides pasisakė tiksliai 1867-1869 m. išspausdintose Prūsiose brošiūrose, o pirmuosius keletą draudimo veikimo metų viešai nepasisakė, dargi duodavo savo aprobatas rusiškais raidėmis spausdintoms knygoms, o kartais net ir pats rusiškais raidėmis lietuviškai tose knygutėse pasirašydavo.

Pirmą knygutę — žemaitišką rusišką gramatiką — rusų raidėmis buvo surašęs dar 1864 m. Jo-

nas Juška, tačiau ji išspausdinta nebuvo, gal būt dėl to, kad netiko pradžios mokykloms, kurioms pirmiausia manoma buvo ruošti vadovėlius. Tokiu pirmuoju išspausdintu vadovėliu buvo „Abecelė žemaitiškai-lietuviška“, išspausdinta bene 6 tūkstančių egzempliorių skaičiumi ir sudaryta komisijos iš Stanislovo Mikuckio, Lauryno Ivinskio, rusų mokytojo, lietuviškai mokančio, Jono Krečinskio ir Antano Petkevičiaus. Ji iš karto pasirodė dviem leidiniais, nes tekste susidarė neaiškumų — pravoslavų tikyba buvo čia išversta „griekiška viera“, kas galėjo būti lietuvių supраста, kaip nuodėminga, „griekų viera“. Puslapis su šiais „griekais“ buvo išplėštas, drauge iš antraštės išmestas ir Muravjovo vardas, kad tuo Lietuvos baubu nuo elementoriaus neatbaidytų vaikų ir jų tėvų. Tais pačiais metais Varšuvoje buvo išspausdinti, Tomo Žilinskio rusišką raidėm surašyti, du Aleksandro II „ukazai“, vienas dėl baudžios panaikinimo vaisių, kitas apie pradžios mokyklų tvarkymą. Tie du įsakymai, dar prieš draudimą paskelbti, buvo iš visų panašių leidinių daugiausia išsiplatinę, nes buvo reikalingi ir praktikos reikalams.

Draudimą paskelbus, pirmais jo veikimo metais, palyginti gan energingai šio darbo imamasi. Pirmiausia išleidžiami du nauji elementoriai — vienas, Krečinskio verstas, Vilniaus mokslo apygardai, kitas — Tomo Žilinskio verstas — Suvalkų kraštui. Kadangi, matyt, pirmasis neišsiplatino, tai tas pats Krečinskis paruošia 1867 m.

senąją žinomą „Mokslą skaitimo rašto lietuviško“, šį tą pridėjęs ir išmetęs, o sekančiais metais vėl naujai jį pavadina — „Mokslu dėl išmokimo rusiško-lietuviškos grometos“. Bet visi jo elementoriai didesnio pasisekimo neturėjo, ir nuo 1875 metų pakeičia juos „ruskaja gramota dla litovcev“, daug kartų valdžios lėšomis spausdinta ir paskutinį kartą net 1908 m. pradžioje, t. y., po kelių metų draudimą panaikinus; tiesa, šį kartą privatinėmis lėšomis spaustuvininko Sirkinio išleista.

Krečinskio elementorių pakeitimas kitais atsitiktinis nebuvo, nes jis atitiko ir mokyklos politikos pakeitimą — anksčiau lietuvių kalba buvo įvesta kaip atskiras dalykas ir vaikai turėjo būti mokomi ne tik rusiškai, bet ir lietuviškai. Vėliau lietuvių kalba buvo jau tik pakenčiama tol, kol vaikai rusiškai dar nesuprasdavo ir elementoriai turėjo jiems padėti tik greičiau rusiškai pramokti. Žilinskio abėcėlės, Suvalkų krašte vartojamos, irgi kelių leidimų susilaukė.

Nauji elementoriai turėjo pakeisti senuosius Lietuvoje vartojamus. Kad žmonės atprastų nuo senai vartojamų ir populiarių Ivinskio kalendorių, buvo paruošti ir atatinkamai sudaryti nauji jau rusiški lietuviški kalendoriai, kurių pirmasis 1865 metų buvo sudarytas Ivinskio su Krečinskiu, o vėlesnieji spausdinti ligi 1876 metų jau vieno Krečinskio. Ivinskis, matyt, pasitraukęs dėl to, kad pažadėtas jam honoraras berods nebuvo sumokėtas.

Be šių knygelių susirūpinta ir tikybine literatūra, tik kuriems nors įtarimams išvengti pravoslaviją platinant, net kreiptasi į Valančių nurodyti žmogų, tinkantį tam darbui. Ir pirmąsias knygeles iš dalies savarankiškai išvertė, iš dalies kiek kalbą ištaisė ir rusiškomis raidėmis nurašė L. Ivinskis, matyt, Valančiaus rekomenduotas. Buvo tai evangelijos, trumpas katekizmas, kantičkos 1861 m., „Senas Aukso Altorius“ 1866 m., „Aktas ir poterej“ 1867, „Išguldymas Evangelijų“ 1869 ir 1870 m. ir daug vėliau po ilgos pertraukos — „Poterej ir katekizmas“ 1892 ir „Istorija šventa“ 1896 m. Pirmosios knygutės tiek kalbos, tiek katalikų dogmų atžvilgiu buvo gan tobulai sudarytos, tačiau, Ivinskiui pasitraukus, pradėdama jos keisti, kas iš dalies ir paveikė Valančių griežtai prieš rusiškas raides stoti.

Didesnio triukšmo susidarė dėl kasmetinių kunigų kalendorių — rubricėlių (Directorium), kuriuose ir seniau buvo keletas maldų už carą ir šeimyną lietuviškai; dabar priversta išmesti lenkiškąjį vertimą, lietuvišką nurašyti rusiškom raidėm, maldas paduoti rusiškai. Valančius priešinosi, bet turėjęs nusileisti ir jos taip ir buvo spausdinamos keliasdešimt metų be pertraukos. Paskutinė tokia rubricėlė pasirodė 1903 metais. Tačiau lietuviškas tekstas čia sudarė tik nežymią dalį, ir jos dėl to prie lietuvių knygų rusiškom raidėm nepriširiamos, kaip ir 1870 m. „Ritualas“ su įvairių bažnytinių apeigų formomis, be ko kito rusiškai ir lietuviškai rusiškom raidėm išspausdintomis. Šis

ritualas, rusų administracijos lėšomis išspausdintas, buvo atsiųstas Valančiui platinti tarp kunigų, bet jo sudėtas kažin kur pastogėje keliasdešimt metų išgulėjo ir susilaukė neliestas spaudos grąžinimo.

Faktiškai tie keli vadovėliai ir kelios tikybinės knygutės ir kalendoriai buvo viskas, kuo buvo sumaniusi apdovanoti lietuvių liaudį rusų vyriausybė, pasiėmusi sau uždavinį atnaujinti rusišką raidėm lietuvių literatūrą. Nes be šių knygų žinomos yra dar ne liaudžiai 1867 m. išleistos Jono Juškos dainos, Fortunatovo ir Millerio 1872 m. išleistas didesnis lietuvių dainų rinkinys, Mikuckio 1876 m. chrestomatija. Tiesa, administracija norėjo išleisti ir daugiau svietišų knygų: Miežinio žodyną, Armino chrestomatiją ir kitas, tik autoriai nedavė sutikimo, kad jų raštai būtų rusiškais raidėmis spausdinti.

Iš dalies private iniciatyva buvo 1887 m. paruošta „Dieviška liturgija šv. Jono Auksaburnio“, kurią vertė J. Baltramaitis su E. Volteriu ir kuri vien tik per pravoslavų bažnyčias ir tarp vienu pravoslavų buvo platinama. Greit šią knygutę paskelbė abudu vertėjai iš rusiškų raidžių šalininkų virto griežtais jų priešais ir vėlesniu savo veikimu daug padėjo lietuviams spaudą atkovoti.

Liaudžiai skaityti buvo išleistos vien kelios Tolstojaus apysakos 1888 ir 1891 m., jau minėta Puškinio pasaka ir ūkiškas kalendorius 1902 metams.

Visiškai skyrium nuo tų visų valdiškų leidinių stovi 1887 metais Kazimiero Lalis savo lėšomis išleistas „Lietuvos kriaucių drapanų sukirpimo mokslas“. Buvo tai vienintelis rusiškam raidėm spausdintas leidinys, išleistas privatinėmis lėšomis ir spausdintas greičiausia per nesusipratimą. Mat, jaunas, 22 metų siuvėjas, dirbęs Mintaujoje ir greičiausia anksčiau nieko lietuviškai neskaitęs, geriausių norų vedamas, norėdamas savo tautiečiams patarnauti, surašė kaip mokėjo siuvėjams vadovėlį ir padavė cenzūrai praleisti. Ši jam nurodė, kad galima bus leisti, jei knygutė bus surašyta rusiškam raidėm. Nieko blogo nemanydamas, Lalis nurodomas perrašė ir išspausdino ir tik tuomet didžiausiam nusiminimui sužinojo, kad šios raidės yra lietuvių visuomenės boikotuojamos.

Neskaitant rubricėlių ir ritualo, kelių valdiškų atsišaukimų ir daugelio straipsnių, kuriuose lietuviški tekstai buvo spausdinti įvairiose valdiškuose laikraščiuose rusiškam raidėm, iš viso 40 spaudos draudimo metų priskiriami vos 54 leidiniai, kurių 4 pasirodė dar prieš spaudos draudimą, o penki 1865 m. buvo paruošti dar prieš oficialią Valujevo aplinkraštį. Iš tų 30 arba 55,5% tenka pirmam dešimtmečiui, 1864—1873 m., po 7 (13%) antram 1874—1883 ir ketvirtam 1894—1904 ir 10 (18,5%) trečiam 1884—1893 m. Kitaip sakant, pirmam dešimtmety išspausdinta daugiau kaip pusė, o vėliau spausdinimas buvo grynai atsitiktinis, laikas nuo laiko, kaip tai buvo

1875—1876 m., 1887, 1891—1895, 1896 ir 1902; administracija lyg susigriebdavo, kad reikia duoti ir lietuviams knygų, perspausdindavo kelius senus vadovėlius ir vėl ilgam laikui nurimdavo. Turime net vienuolika tokių metų, kuriais neišleista nė vienos knygutės. Ir jei lietuvių visuomenė būtų sutikusi priimti tas knygeles ir nepasirūpintų pati organizuoti jų spausdinimą Prūsiose, tai jos literatūrą būtų iš dalies ištikęs toks pats likimas, kaip literatūrą anų Pavolgės tautelių, kurias viena tik rusų administracija tuo pat uolumu, kaip mus, aprūpindavo.

Tačiau Lietuvoje administracijai buvo ir kitų rūpesčių: rūpėjo išspausdintas knygas išplatinti. Šiaip žmonės parduoti jų neėmė. Taigi sumanyta panaudoti pradžios mokyklų mokytojų rusų patarnavimą, siunčiant jiems po kelius šimtus egzempliorių tų valdiškų leidinių ir įsakant platinti, tik ne dykai, bet labai žema kaina parduodant. Žmonės jų neėmė. Pradžioj gal dėl to, kad patys tie „kirvukai“ buvo jiems nepaskaitomi, vėliau griežtai nusistatę prieš pačias raides. Be to, mokytojai kaip tik tuo pirmuoju knygelių spausdinimo laikotarpiu beveik negalėjo susidurti su lietuvių liaudimi, nes ūkininkai lietuviai ilgai visai savo vaikų į pradžios mokyklas neleido. Taigi tam reikalui negalima buvo ir vaikų panaudoti. Ir vargšai mokytojai, kad nepasirodytų per mažai uolūs knygelių platintojai, patys iš savo sandėlių supirkdavo jų už keletą rublių ir oficiališkose kasmetinėse apyskaitose galėjo pa-

rodyti, kad nors mažą egzempliorių skaičių vis delto išplatinę. Pagaliau, praėjus spausdinimo karščiui, ir tų apyskaitų iš jų nereikalauta ir knygelės liko sau ramiai mokyklų pastogėse pelėti.

Pats lietuviškų raidžių draudimas, nepalaikomas naujų knygų ruošimo, virto bendru lietuviškų raštų draudimu.

III

Palaiminti, kurie knygas
Tilžėje mums spaudinėjo,
Palaiminti, kurie dirbo,
Nors pirm ant pilvo gulėjo.

V-is (Širvydas?) 1901 m.

Lietuvių liaudis, rusiškai spausdintų knygųčių neskaitydama, reikalavo vieton sudėvėtų maldaknygių ir elementorių naujų, bet negaudavo jų pirkti. Neleidžiant cenzūrai spausdinti senomis raidėmis, vienas stambiausių to laiko knygyninkų ir spaustuvininkų Vilniuje, Zavadzakis, mėgino aplenkti draudimą, slapta savo spaustuvėje be cenzūros leidimo išspausdinęs dar 1865 m. kelias maldaknyges, visai panašias į senąsias, net su senais spausdinimo metų ir cenzūros pažymėjimais. Tačiau, kelias išspausdinęs, įkliuvo, buvo nubaustas ir daugiau nebemėgino. Tuomet pasinaudota iš seno jau žinomais keliais į Prūsus, kur ne kartą tekdavo slėptis ir žmonėms, kurių santykiai su rusų valdžia nebuvo sutvarkyti, ir iš kur visokiais slaptais takais ir šuntakiais ėjo į Lietuvą įvairi kontrabanda, drauge ir tos knygutės, kurios dar prieš spaudos draudimą buvo spausdinamos Prūsiose, kada jų neleisdavo rusų valdžia. Nors pirmųjų spaudos draudimo metų Prūsiose atspausť knygųčių atsiradimas ir nėra

tikrai išaiškintas, tačiau greičiausia jos pradėta spausdinti pačių spaustuvininkų sumanymu, kontrabandininkams reikalaujant tos naujos prekės, kuri galėjo rasti Lietuvoje pasisėkimo greta spirito ir kitų prūsiskų prekių. 1865—1866 metais tačiau perspausdinta tik kelios senos maldaknygės su senais metų ir vietos pažymėjimais ir cenzūros leidimais. Greičiausia tokiais neteisinais žymėjimais pradžioje ir nemanyta rusų policijos suvedžioti — spaustuvininkai ir rinkėjai nemokėdami nei lietuviškai nei rusiškai, negalėjo atskirti kas iš perspausdinamos knygutės turi būti palikta, o kas pakeista, o ne labai raštingi užsakytojai ir patys jiems tokių nurodymų negalėjo duoti. Tačiau vėliau sąmoningai daugelyj Prūsiose spausdintų knygų buvo paliekami tokie pat neteisingi pažymėjimai, nes būdavo atsitikimų, kad policija, atimdama knygas iš žmonių, šias Prūsiose išleistas palaikydavo senomis, cenzūros leistomis. Šios rūšies leidiniai buvo vadinami kontrafakciniais leidiniais, kuris pavadinimas vėliau buvo perkeltas ir bendrai į visus Prūsų spaudinius. Dažniausiai buvo žymima: Vilnius, Zavadzkie spaustuvė ir 1863—1864 m., o vėliau ir 1879 metai.

Tokio iš anksto neapgalvoto knygų spausdinimo Prūsiose laiko tarpas neilgai tęsėsi. Vysk. Valančiaus ir kitų kunigų tik tylus nepritarimas rusiškoms raidėms tęsėsi tol, kol paaiškėjo, kad rusų administracija Vilniuje per tas naujas knygutės siekia ne kokių lietuvių apsaugojimo nuo lenkų

įtakos ar slavų suvienijimo tikslų, bet nori pirmiausia surusinti katalikų bažnyčią, o vėliau ir supravoslavinti katalikus lietuvius. Buvo įvestos į kunigų vartojamas rubricėles ir ritualus maldos rusiškai. Kai kuriose lietuviškose tikybinėse knygutėse buvo pakeistas tekstas, išėmus, be vyskupo žinios, labiausiai pravoslavams nepriimtinas vietas, ir vis tai buvo daroma prisidengiant vyskupo aprobatą, duota dar nepakeisto turinio knygoms. Vysk. Valančius, kaip katalikų vyskupas, be to, tuo laiku vienintelis vyskupas Lietuvoje, nes kiti jau buvo rusų valdžios pašalinti, tylėti negalėjo. Jis griežtai priešinosi tiems pasikėšinimams ir pakeitimams, bet valdžiai į jo pasipriešinimą dėmesio nekreipiant ir varant toliau pradėtąjį pravoslavavimo darbą, Valančius pasuko veiklaus pasipriešinimo linkme. Iš vienos pusės slapta pradeda skleisti jam priklausančių kunigų tarpe griežtą reikalavimą raginti žmones ne tik nepirkti, bet ir neskaityti ir neimti į rankas lietuviškų knygų, rusišką raidę spausdintų, o brukamas vaikams mokyklose deginti ir naikinti. Kartu ragina neleisti vaikų į rusų pradžios mokyklas, kad tuo būdu nebūtų progos per knygas ir mokytojų įtaką pravoslavijai plėstis vaikų tarpe. Iš kitos pusės nujausdamas, kad spaudą uždraudus ir neskaitant žmonėms valdžios brukamų knygų, gali sustoti krašto kultūrinimas ir apsnūsti tikybinis jausmas, nujausdamas reikalą ir per knygas platinti žmonėse pasipriešinimą valdžios sumanytai reformai, Valančius jau turėda-

mas apie 70 metų amžiaus, didžiausiu įtempimu vėl griebiasi plunksnos, rašo daugybę įvairaus, tiek tikiybinio, tiek pasaulinio turinio knygų. Per paskutinį savo gyvenimo dešimtmetį jis knygų parašė daugiau, negu per visą savo amžių. Jei anksčiau žymiausią jo gyvenimo ir darbo dalį atimdavo plačiųjų vyskupijos reikalų valdymas, o literatūros darbui neturėdavo laiko, tai dabar jis skaito savo, kaip vyskupo, svarbiausiu darbu rašyti, spausdinti ir platinti knygas, nes tik tuo darbu jis galėjo visiems atvirai pasakyti viską, ką jis laikė savo vyskupo pareiga, bet ko neleidavo jam viešai pranešti rusų administracija.

Didžiausios reikšmės kovai dėl spaudos laisvės turėjo 1867—1869 m. slapta išspausdintos Prūsijoje Valančiaus knygutės „Brolej katalikai“, „Gromata apskrita“, „Iš Tamsybės ved tikrai Kelis Teysybės“, „Perspeimas“, „Šniakesis kataliko su nekataliku“, „Vargai Bažnyčės Katalikų“; tos knygutės, kad ir lietuvių klausimus, bet faktiškai buvo grynai politinio turinio ir jose pirmąkart buvo surašyta savaranki lietuvių politinė programa, kuria vadovautasi ligi pat „Aušros“ laikų. Bė jų, ypatingo pasisekimo turėjo ir grynai pasaulinio turinio knygutės, suaugusiems ir vaikams skiriamos — „Palangos Juzė“, „Paaugusių žmonių knygelė“, „Vaikų knygelė“ ir „Antano Tretininko pasakojimas“. Paskutiniosios tačiau buvo išspausdintos jau daug vėliau, Valančiui senai jau mirus.

Šioms knygutėms spausdinti jis išsiuntė į Prūsus nemaža pinigų, kurie sudarė pirmąjį lietuvių spaudos fondą. Valančiaus knygučių spausdinimą ir platinimą prižiūrėjo katalikų kunigas Zabermanas, gyvenęs Prūsiose prie pat sienos.

Kiek vėliau, Zabermanas turėdamas rankose žymesnes sumas, gaunamas už parduotas knygutes, pats Valančiaus darbą išplėtė: be jo parašytų spausdino ir kitas; be ko kito atnaujinio kasmetinių kalendorių spausdinimą Lietuvai. Kalendoriams sudaryti, berods, buvo prisidėjęs ir rusiškomis raidėmis nusivylęs Laurynas Ivinskis. Zabermanas savo knygų leidimą perdavė 1888 m. spaustuvininkui Mauderodei.

Tačiau Valančius gerai nusimanydamas, kad vienas pats jis viso darbo nudurbti nesugebės, stengėsi pritraukti ir daugiau žmonių tiek knygoms rašyti, tiek joms leisti. Po kurio laiko, iš dalies jo paraginti, iš dalies patys supratę reikalą, prisideda ir kiti, kurie dirbo tą patį Valančiaus darbą ir toliau, net jam jau mirus.

1870 m. pradeda spausdinti kun. Silvestras Gimžauckas, nuo 1873 m. kun. Stelmakauskas, nuo 1874 m. kun. Martinas Sederevičius, kuris vėliau nudirbo tiek pat darbo Suvalkų kraštui, kiek Valančius Žemaičiams. Šiam į talką 1877 m. stojo J. Antanavičius. Maždaug apie 1878 m. prasideda daugiau kaip dešimt metų traukęs Lauryno Kušeliausko darbas, kuris buvo ne vien tiktai naujų dvasinių polemikos knygučių rašymas ir spausdinimas, bet išsiliejo ir į pastangą

sudaryti tvirtą pagrindą knygoms leisti. 1887 m. Kušeliauskas sudaręs slaptą sutartį su spaustuvininkais Veieriu ir Arnoldu Tilžėje ir jiems pavedęs du tūkstančius rublių įsteigti „knyginiam amžinam bankui lietuviškos rašliavos“; iš tos sumos ir iš kitų aukų bei pelno iš parduodamų knygučių turėjo būti spausdinamos tikiybinių turinio knygos.

Deja, šis bankas neilgai tesilaikė, nes 1890 m. Veierio spaustuvei bankrotavus visi Kušeliausko sudėti pinigai nuėjo spaustuvės skoloms mokėti. Tačiau šis bankrotas nesustabdė tikiybinių ir polemikos raštų spausdinimo, nes jau tuo laiku jų leidimas pasirodęs tiek pelningas darbas, kad juo pradeda plačiau verstis vokiečiai spaustuvininkai, tiek senas knygas iš naujo spausdindami, tiek naujų spaudai parūpindami. Tų naujųjų knygų svarbiausiu ruošėju virto kun. Ant. Vytartas, pradėjęs dirbti pradžioje dar su Kušeliausku, o vėliau, Kušeliauskui mirus, ir savarankiškai jį tęsdamas; šioje srityje ligi spaudos leidimo jis laikėsi daugiausia dar Valančiaus nustatytos linkmės. Kai kurie kunigai mažesnes tikiybines knygas spausdino Krokuvoj.

Del tų Prūsiose spausdinamų knygų turinio ir linkmės, visas laikotarpis ligi 1883 metų gali būti apibrėžtas, kaip grynai tikiybinė kova del spaudos. Nuo 1883 m. ta linkmė, kad ir neišnyko, bet jau ėjo lygiagrečiai su kitomis, pradžioje su grynai tautine, vėliau, nuo 1889 m. ir su de-

mokratine, nuo 1896 m. net ir su socialistine kova.

Inteligentai pasauliečiai, jaunieji, išaukę jau baudžiamą panaikinus, kad ir kiek anksčiau pradėjo Rusijos ribose kovą dėl spaudos, bet knygų spausdinimą perkėlė į Prūsus tik nuo 1883 m., kada dr. Basanavičiaus, J. Višteliaus, iš dalies M. Šerniaus rūpesčiu buvo įsteigta „Aušra“. Tuo laiku, be laikraščių, pradedama spausdinti ir daugiau knygų pasaulinio ir beveik išimtinai visai nekalto turinio. Mat, pradžioje tikėtasi gervuoliu išgauti spaudos gražinimą, tai ir nenorėta be reikalo valdžios erzinti. Ir tik laikui bėgant, kada prie to darbo prisidėjo vėl nauji dar jaunesnės šviesuomenės kartos darbininkai, pasitikėjimas rusų administracijos protu mažėja ir drauge į tas knygutes prasiskverbia ir mintis, reikalaujanti griežtos kovos su rusų valdžia, esą tik bendrai ginantis galima būtų spaudą laimėti. Ypačiai ta linkmė pradeda reikštis 1893 m. pradedant, kada įvyko išgarsėjusios Kražių skerdynės, dėl kurių prie atviros kovos su rusų valdžia pradėjo šaukti ne tik inteligentai iš „Varpo“, įsteigto 1889 m., ir „Ūkininko“, įsteigto 1890 m., bet ir kunigai iš „Žemaičių ir Lietuvos Apžvalgos“, kuri, anksčiau, nuo 1890 m. į šią politinę kovą tiek tik tekrepė dėmesio, kiek tai buvo reikalinga vienai tik katalikybei apginti. Kaip tik iš dalies dėl tų pakitėjusių kovos šūkių „Apžvalga“ sustojoėjusi ir pradžioje greta jos, o nuo 1897 m. jos vietoje pradėjo eiti „Tėvynės

Sargas“ iš grynai tikybinės „Apžvalgos“ pozicijos perėjęs į tikybinę tautinę, kurios svarbiausiu šiam laikraštyj atstovu buvo kunigas J. Tumas.

Prasidėjus be to žymesniam darbininkų judėjimui Lietuvoje, išsiliejus jam į socialistines organizacijas ir jų laikraščius, irgi Prūsiose spausdinamus, žymesniosios dalies inteligentų pasauliečių ir iš dalies liaudies kova dėl spaudos virsta bendra kova už tautinius ar socialinius Lietuvos visuomenės įvairių sluoksnių siekimus, kurie bendrojoje kovoje dėl spaudos netiesioginai, savo bendru politiniu veikimu, irgi nemažą vaidmenį suvaidino. Žymesniems to politinio veikimo organizatoriams: V. Kudirkai, K. Griniui, Petriui ir Stanislovui Matulaičiams, vėliau A. Janulaičiui ir daugeliui kitų, teko taip pat jau šiuos išplėstus kovos tikslus vykdyti, rašyti atatinkamas knyges ir jas Prūsiose spausdinti.

Žymiausias tačiau skirtumas, kuris šį leidimą skyrė nuo anų tikybinių, buvęs tas, kad šios pasaulinio turinio knygutės negalėjo būti taip plačiai parduodamos, kaip anos, ir jų spausdinimas ne tik neduodavęs pelno, bet ir reikalavęs žymių primokėjimų. Taigi patys spaustuvininkai, išėmus gal vieną tik M. Jankų, jų savo lėšomis nespausdino; reikėjo rinkti nuolatinės aukos, kuriomis jos ir buvo leidžiamos. Pastangos „Varpo“ veikimo pradžioje sudaryti panašų fondą, kaip anas Kušeliausko, dėl panašių priežasčių irgi nepavyko — fondas išnyko pas prūsų spaustuvininkus ir reikėjo iš naujo smulkias aukas rinkti, kad

nesustotų laikraščių spausdinimas. Reikalai pagerėjo tik į draudimo laikotarpio pabaigą, kada visų Didžiosios Lietuvos inteligentų pasauliečių savotišku idėjiniu reikalų vedėju virto Mažosios Lietuvos lietuvė Morta Zauniutė, kuri dėl idėjos tam darbui atsidavusi sutvarkė ir aukų prižiūrėjimą (o jų vis daugiau plaukė, ypačiai iš Amerikos lietuvių emigrantų) ir knygų spausdinimą ir platinimą.

Visai nuošaliai, be jokio sąryšio su visomis tomis platesnėmis grupėmis, pats vienas organizavo pasaulinio turinio knygų spausdinimą Petras Vileišis. Norėdamas sudaryti kultūrinį veikimo pagrindą Lietuvos liaudyje, susirūpinęs ypač jos ekonominiu pakėlimu, jis pradėdant 1883 m. pats rašo, kitus ragina rašyti ir net rašymo darbą apmoka, pats atlygina visas spausdinimo išlaidas už tokias nepolitinio pasaulinio turinio knygas, kurios jo užbrėžtiems tikslams turėjo tarnauti. Tai buvo knygutės apie ūkininkystę, techniką, sveikatą, įvairius gamtos mokslus.

Tokių knygųčių jo rūpesčiu buvo išspausdinta ligi 1905 metų, daugiausia M. Jankui jam patarnaujant, bent ligi 100, kurios sudarė žymiausią dalį visų pasaulinio turinio knygų, Prūsiose išspausdintų. Netiesioginai jis ir kitoms grupėms padėjo, nemokamai dalindamas įvairių laikraščių redakcijoms savo išleistas knygutes, ar dovano-damas jas M. Jankui, kuris pelnu iš jų pardavimo

ir spausdinimo lygindavo nuostolius, gaunamus iš savo leidžiamų knygų ir laikraščių spausdinimo.

Dalis pasaulinio turinio knygų buvo spausdinama ir Amerikoje, kur nuo 1877 m. pradėta su pertraukomis, o nuo 1883 m. be pertraukos, spausdinti ir lietuviškos knygos, metai po metų didinant jų skaičių, kol pagaliau 1900 m. pradėdant Amerikoje spausdinamų lietuviškų knygų skaičius pranešė skaičių spausdinamų Prūsijoje Didžiajai Lietuvai skiriamų. Nors žymi dalis tų Amerikos leidinių tik Amerikos lietuviams ir buvo skiriama, tačiau kiti jų buvo noromi ir Lietuvoje skaitomi. Iš dalies tos knygos buvo Lietuvos rašytojų parašytos ir šlek tiek prasiplatinavo ir Lietuvoje. Kad ir netiesiog, tačiau ir jos turėjo įtakos spaudos kovai ir knygos spausdinimui Prūsijoje.

Spausdinant lietuviškas knygas Prūsijoje teko pačioje pradžioje naudotis vietos vokiečių ir suvokietėjusių lietuvių spaustuvėmis. Kun. Zabermanas pradžioje spausdino pas Albreghtą Tilžėje, nuo 1882 m. senai veikiančioj Reylanderio spaustuvėj, kuri ir anksčiau spausdino nemažą lietuviškų knygų, tik vokiškomis raidėmis. Nuo 1884 m. Zabermano leidiniai perkeliama į 1882 m. įsteigtą Otto Mauderodės spaustuvę, kuri 1888 m. perima iš Zabermano ir visus jo leidinius ir virsta stambiausia spaustuve Tilžėje, spausdinusia tiek Lietuvos inteligentų užsakoma, tiek savo lėšomis daugybę tikiybinių ir pasaulinio turinio lietuviškų knygų ir laikraščių, kurių

vieną—„Žemaičių ir Lietuvos Apžvalgą“ 1890-96 m. savo lėšomis leido.

1871-1890 m. žymų skaičių lietuviškų maldaknygių išleidžia seniausia Artungo spaustuvė Karaliaučiuje, pradėjusi lietuviškas knygas spausdinti jau XVIII amžiaus pradžioje. 1877-1878 m. Ragainėj Mugės spaustuvė išleido keletą tikybinių knygų. Keletas knygų išspausdinta pusiau lietuviškoj Holzo ir Šerniaus Klaipėdos spaustuvėje. 1884 m. kai kurie aušrininkų leidiniai spausdinami pas J. Sibertą Ragainėje.

„Aušros“ įsteigimas paragino vietos prūsų lietuvius ir patiems mėginti savarankiško spausdinimo darbo; pirmoji tokios rūšies spaustuvė buvo įsteigta 1884 m. — Jurgio Mikšo spaustuvė Tilžėje. Tačiau, vos porą metų pagyvenusi, bankrotavo gal būt ir dėl paties spaustuvininko neprityrimo, dėl jo įsitraukimo į įvairius politinius kivirčus, o kiek ir dėl to, kad ji visai nespausdino tikybinių knygų, kurios prūsų spaustuvininkams duodavo daugiausia pelno. Pusiau lietuviška buvo ir Veyerio ir Arnoldo spaustuvė Tilžėje, veikusi nuo 1886 iki 1890 metų, kada ji irgi bankrotavo ir buvo nupirktą J. Šenkės, kuris jau nuo 1880 m. vertėsi lietuviškų tikybinių knygų spausdinimu svetimose spaustuvėse, o nuo 1890 m. savo spaustuvėj jas plačiai spausdindamas. Savo lėšomis jis spausdino tikybines knygas, o surinktomis aukomis pasaulinio turinio. Žymiausia dalis „Varpo“ ir „Ūkininko“, iš dalies ir „Tėvynės Sargo“ leidinių nuo to lai-

ko ligi pat spaudos gražinimo buvo spausdinta pas Šenkę.

1891 m. Martynas Jankus mėgino atnaujinti Jurgio Mikšo spaustuvės tradiciją steigdamas savo spaustuvę Tilžėje. Pradžioje jai ėjosi labai sunkiai; ji iš dalies irgi bankrotavo, pagaliau buvo atstatyta Bitėnuose, Jankaus gimtinėje, ir nors taip neišsiplėtė, kaip anos vokiškos, tačiau dirbo ilgą laiką be pertraukos, spausdindama knygas tiek lietuviškomis, tiek gotiškoms raidėms. Nuo 1896 m. talkininku stoja įsteigęs savo spaustuvę Tilžėje ir E. Jagomastas, ir į pabaigą dar kelios smulkesnės spaustuvės.

Bendromis rašytojų, visuomenės veikėjų ir spaustuvininkų pajėgomis tuo būdu buvo organizuotas gan platus Didžiajai Lietuvai skiriamų lietuviškų raštų leidimas. Jie buvo M. Lietuvoje spausdinami ir slapta D. Lietuvoje platinami. Jų tikri skaičiai, dėl pastangų užslėpti leidimo metus ir vietą, dėl knygų autorių pastangų užslėpti savo dalyvavimą negali būti tiksliai nustatyti; tačiau apytikri apskaičiavimai rodo nuolatinį tos rūšies knygų augimą, ypačiai nuo 1884 metų, kada pradėjo reikšti „Aušros“ įtaka. Tos rūšies knygų laikotarpiui 1865-1874 m. priskiriame 139, 1875-1884 m. 137, 1885-1894 m. 458 ir 1895-1904 m. 625, iš viso 1349 kn. Šis skaičius bus dar didesnis pridėjus Amerikos leidinius, kurių apytikriai 1875-1884 m. pasirodė 14; 1885-1894 m. 153 ir 1895-1904 m. 519, —

IV

O lietuviška knygelė,
Kaip maloni man tu esi!
Ar per šitą rudenėlį
Per rubežių eit galėsi?

Mužiks 1887.

Ant' žmogus eina, kiek susitraukęs,
Ką tik per upę bridęs, ar plaukęs,
Ant pečių sunkų našulį turi, —
Ar kas negriebia, į šalis žiūri.

K. Stiklius 1903.

Vienų knygų spausdinimu Prūsiose lietuviškų knygų kovos kelias nesibaigė. Siena tarp Lietuvos ir Prūsų, sargybos apstatyta, neleisdavo šioms knygoms laisvai į Lietuvą pereiti, o ir pačioje Lietuvoje kiekvienam žingsnyje ji turėjo vengti susitikimo su persekiojančia ją administracija. Knygų platinimo klausimas buvo vienas svarbiausių uždavinių, kuriuos tuo laiku turėjo Lietuvos veiklioji visuomenė; drauge tai buvo ir pavojingiausias uždavinys, nes jį vykdant kiekviename žingsnyje tekdavo susidurti su tokiu pavojum, kurio kartais nežinojo knygų rašytojai: šie kartais tiesiog nesusidurdami su platesniu judėjimu galėjo ilgus metus visiškai neliesti išlikti, tuo tarpu nebuvo beveik nė vieno tokio platintojo, kuris bent kartą nebūtų įkliuvęs.

Knygų platinimas buvo suskaidomas į du etapus — į pernešimą per sieną ir išplatinimą krašte. Pirmąjį darbą dirbo daugiausia profesionalai kontrabandininkai: gerai susipažinę su visais keliais, kurie ėjo į Prūsus, ištisais dešimtmečiais savo amatu versdamies, nešiodami prekes iš Prūsų ir vedžiodami įvairius emigrantus į Prūsus, jie žiūrėjo į savo amatą laukiamo pelno akimis, jiems ir knygos buvo tokia pat prekė. Didesnieji knygų platintojai Lietuvoje tiesiog jiems užsakydavo pernešti per sieną ir atgabenti į paskirtą vietą tam tikrą skaičių knygų, užpirktų jau pas knyginkus ir tarpininkus Prūsiose, už ką mokėdavo jiems nustatytą mokestį nuo pūdo. Dažniausiai tiems profesionalams kontrabandnešiams pavykdavo užsakymai sąžiningai išpildyti, nes, paprastai, jie susitardavo su rusų pasienio sargyba ir ši už tam tikrą atlyginimą jų einančių per sieną nematė. Tačiau nemaža jų benešdami knygas ir žuvo, ypačiai tuo atveju, kada senoji sargyba keitėsi, kai su nauja nesuspėta susitarti. Toks knygų gabenimo būdas, kad ir duodavo apytikrį laidą, kad knygos bus tvarkoje atgabentos, buvo prieinamos tik tiems, kas turėjo su kontrabandnešiais pažinčių, ir tik stambiems platintojams, nes gabenimo išlaidos tik didesnes partijas gabenant išsimokėdavę. Didelė knygnešių dalis negalėjo tuo tarpininkavimu naudotis ir mėgino savarankiškai ne tik platinti, bet ir nešti knygų per sieną. Jie tai ir sudarydavo žymiausią spaudos kovos aukų dalį. Neturėdami įgimto kontrabandnešių

patraukimo rizikuoti savo galva, jų daugumas dirbo grynai idėjai, nes gaunamas iš parduodamų knygų pelnas vos išlygindavo tas išlaidas, kurios buvo reikalingos pragyventi. Nešėjai — ne profesionalai, nesusipažinę su slaptais kontrabandos keliais, neturėdami santykių su pasienio sargyba, neretai su visomis knygomis įkliūdavo sienoje, kartais čia pat žūdavo ar būdavo sunkiai baudžiami.

Knygų pernešimą palengvinti buvo sunaudojami visi legališki galimumai; ypačiai sienai pereiti liudijimai, kurie lengvai buvo išduodami pasienio ruožo gyventojams, o šie ar patys juos naudodavo ir grįždami nešdavos ir vieną kitą knygutę ar laikraštį ar net kitiems perduodavo. Jei sargyba kartais ir pastebėdavo, tai dažniausiai už tai atsakyti mažai tekdavo, pasitenkindavo vien atėmimu. Kad ir labai žymi knygų dalis sieną prašokdavo, tačiau per keliasdešimt spaudos draudimo metų sienoje įkliuvo šimtai tūkstančių egz. knygų ir laikraščių, ir tuo būdu visai nepatekdavo į rankas skaitytojams, ir tik didino kitų knygų spausdinimo išlaidas. Susidūrimams su sienų sargyba išvengti ieškota ir kitų kelių. Žymi spaudinių dalis buvo įdedama į vokus ir siunčiama laiškais. Delto didesnė spaudos draudimo laiko knygų dalis buvo mažo puslapių skaičiaus ir nedidelio formato, o kai kurių laikraščių kiti egzemplioriai buvo spausdinami plonesniu popierium. Nors paštai ir uoliai tikrino ateinančią korespondenciją, tačiau žymi tokių

laiškų dalis praeidavo. Buvo asmenų, gyvenančių toliau Rusijoje, kurie per ištisus metus tvarkingai gaudavo paštu visus lietuviškus laikraščius. Kadangi paštas ypačiai kreipė dėmesį į laiškus iš užsienio gaunamus, tai neretai knygos buvo nešamos per sieną paprastu būdu, o jau parnešus buvo dedamos į vokus, kurie toliau ėjo, kaip paprasti vidaus laiškai. Kad ir į juos mažiau kreiptų dėmesio, buvo parenkami vokai arba įvairių firmų, arba net valdiškų įstaigų, kurių korespondencija nebuvo tikrinama pašte. Pav., vienas žymiausių „Tėvynės Sargo“ ir „Žinyčios“ platintojų A. Dubinskis, tarnaudamas Peterburgo senate gavęs pundus knygų per Suomiją, toliau siuntė senato vokuose.

Stengtasi nurodant adresą, kur siųsti knygas, įprašyti kokį nelietuvį, ar kurią firmą, gaunančią daug laiškų, ir jos vardu buvo gaunama korespondencija; arba buvo susitariama su kuriuo nors asmeniu, pav., universiteto profesorium, turinčiu teisę be cenzūros gauti iš užsienio knygų, arba tarnaujančiu tokiose įstaigose, kurios turėjo teisės viską gauti (pav., universitetai), ir jų adresais buvo išsirašomi laikraščiai. Tačiau visi tie būdai daug kam nebuvo prieinami ir toks siuntimo kelias žymiai subrangindavo pačias knygas ir visai nepavojingas ir prieinamas buvo tik giliau Rusuose gyvenantiems inteligentams. Lietuvos liaudis turėjo tenkintis paprastais keliais, paprastais knygnešiais. Šie keliai, kad ir buvo pavojingesni, bet užtat pigesni ir labiau prieinami.

Pirmieji tuoj po spaudos uždraudimo šios rūšies knygnešių darbai buvo palaidi — kiekvienas platintojas pats turėjo surasti kelią knygoms ir rasti joms pirkėją. Pirkėjui taip pat tekdavo pačiam knygnešio ieškoti. Tačiau darbui plečiantis ilgainiui susidarė ir įvairios platesnės organizacijos, kurios vien tik knygų platinimu vertėsi; bet drauge didėjo ir savarankių neorganizuotų knygų platintojų skaičius, ir į laikotarpio pabaigą nebuvo jau tokio miestelio ar bažnytkaimio be savų knygų pardavinėtojų, kurie greta rožančių ir šventųjų paveikslėlių slaptomis parduodavo knygas, neretai net su vietos policijos žinia. Žinoma, policija už tylėjimą ėmė nuolatinį mokestį. Kada pats platinimas pasidarė masinis, policijai nieko kito neliko, kaip užmerkti akis ir nežiūrėti į tuos žmones, kurie šiaip būdami ramūs piliečiai, vien škaplierių ir knygų pardavinėjimu gyvena, ir valstybei neatrodė pavojingi. Tačiau šie ir sugriovė visą draudimą.

Policija ypatingu uolumu ieškojo tų, kas šiems škaplierininkams atgabendavo knygų, ieškojo tų organizacijų, iš kurių eidavęs pats judėjimas.

Pirmoji tokios rūšies organizacija buvo sudaryta Valančiaus raginimu po poros metų draudimą paskelbus. Į ją buvo įtraukti labiausiai patikimi klebonai, kamendoriai ir bažnyčios tarnai. Organizacija administracijos buvo susekta ir likviduota 1869 m. Tačiau greitai po jos panašią organizaciją sukūrė Suvalkų krašte kun. Martynas Sederevičius; jis ją ilgus metus vedė ir per ją

išplatino daugybę knygų. Susidarė tolygios organizacijos ir Žemaičiuos Kušeliausko—Vytarto ar kun. Jurgaičio Palangoj rūpesčiu. Jos platino daugiausia tikybinės knygutes. Atsiradus didesniam pasaulinio turinio knygųčių ir laikraščių skaičiui, jų platinimo ėmėsi daugiausia inteligentai pasauliečiai, kurdami velesnių politinių partijų užuomazgas ar specialines įvairių vardų smulkias kuopeles, kurios, turėdamos po kelis, daugiausia po keliolika narių iš vieno ar kelių kaimų, pirkinėjo, skaitė ir platino lietuviškus raštus. Daugumas tų organizacijų mums yra žinomos vien tik savo pavadinimais, nes tuo laiku jos veikė slapta. Viena seniausių tokių organizacijų „Lietuvos Motinėlė“ buvo įkurta dar aštuoniasdešimtų metų pabaigoje, tačiau apie jos veikimą sužinome tik iš vieno atsišaukimo. Daugiausia tokių skaitymo platinimo kuopelių kuriama pradedant 1893 metais; jų skaičius, nežiūrint persekiojimo, augo kas metai. Jų žinomos: „Svirplys“, „Nemunėlio ir Apasčios Susivienijimas“, „Spindulys“, „Aušrinė“, „Atžala“ 1892—1893 m., „Teisybė“, „Lizdas“, 1895—1896 m., vėliau „Žvaigždė“, „Aušrelė“, „Trimitas“, „Artojų Draugystė“, „Akstinas“, „Vincas Kapso Draugystė“, „Daukanto Manta“ ir daug kitų. Paskutiniosios dvi ne tik platino, bet ir savo surinktomis lėšomis knygas spausdino. Savo veikimo platumu ir plačia byla, administracijos dėl jos veikimo iškelta, labiausiai išgarsėjo 1894 m. kovo pabaigoje įkurtas „Sietynas“, tik 1897 m. valdžios likviduotas. Užsibrėžęs bendrą tik-

slą „šelpiti lietuvių“ „Sietynas“ to tikslo siekęs: laikydamas įvairius laikraščius ir steigdamas knygynėlių; uždėdamas savo nariams pareigą platinti lietuviškas knygas; šelpdamas pinigais naudingus lietuvių sumanymus tiek savo narių išskeltus, tiek ir kitų; pagaliau rinkdamas žmonių tarpe dainas, pasakas ir t. t.

Kiek nuošaliai stovėjo organizacija vieno žmogaus pastangomis, Jurgio Bielinio-Bieliako, sudaryta. Bielinis teisingai buvo „knygų karaliumi“ vadinamas, nes jis beveik per visą spaudos draudimą savo rankose laikė žymiausią dalį viso lietuviškų knygų platinimo darbo: pats pristatydavo ne tik knygnešiams, bet ir atskiriems pirkėjams tiek knygų, tiek laikraščių, ir nežiūrėdamas to, kad keliasdešimt metų buvo administracijos gaudomas, beveik vienas iš visų knygnešių liko neliestas, nes visados sugebėdavo pasprukti. Nepasitenkinęs smulkiu veikimu, jis sudarė ir atskirą knygnešių organizaciją su centru Garšviuose; ji buvo sudaryta grynai komerciniais pagrindais, tik ne komerciniais tikslais. Be Bielinio tai organizacijai priklausė Udras, Bružas, Ladukas ir kiti, sudėję tam reikalui ligi 3000 rub. kapitalo. Jų darbas buvo taip gerai dirbamas, kad jie net apsiimdavę kiekvienam prenumeratoriui laikraščius sistemingai pristatyti, patys prenumeratą rinkdavę ir viską darydavę už rusų administracijos pečių. Tokių prenumeratorių vien tik Vilkmėgės ir Panevėžio pavietuose jie turėjo 1891 — 100, 1892 m. — 182, 1893 — 352,

ir tas skaičius nuolatos augo. Tačiau 1895—1896 m. ši Garšvių organizacija, veikusi nekliudoma beveik dešimtį metų, buvo susekta ir jos žymiausi nariai, išėmus Bielinį, buvo sunkiai nubausti. Bielinis ir toliau savo darbą dirbo.

Tam pačiam knygų platinimo tikslui tarnavo ir atsišaukimai, raginą kovoti pradžioj tik dėl spaudos, vėliau ir dėl kitų Lietuvos teisių. Iš tų spaudos kovos atsišaukimų labiausiai išgarsėjo 1890 m. Vlodo Mačio ir K. Griniaus parašytas atsišaukimas „Broliai! Ieškokime, reikalaukime šviesos ir mokslo“, 1899 m. V. Kudirkos „Broliai Lietuviai!“ ir K. Griniaus „Broliai ir Sesers! Nepasiduokime Maskoliams!“, 1900 m. K. Griniaus „Kas turi ausis, teklausó!“, 1901 m. „Tėvynė pagalbos šaukias“ ir kt.

Šie atsišaukimai plačiai paplitę po visą Lietuvą ne vieną apsnūdėlį pastūmėjo į darbą.

V

Neįveiksi, sūnau šiaurės,
Mūsų širdys tvirtos,
Senai buvo išmėgintos,
Senai keptos, virtos!

A. Baronas.

Be šios nelegalės, slapta iš Prūsų ėjusios kovos dėl lietuvių spaudos, visą draudžiamąjį laiką tam pačiam tikslui buvo naudojamos ir įvairios legalinės priemonės. Jos duodavo galimumo įtraukti į darbą ir tokius žmones, kurie vengdavo neteisėtų ar draudžiamų darbų, jos leisdavo viešai kelti patį spaudos grąžinimo reikalą ir pagaliau sudarė tas aplinkybes, kuriomis rusų valdžia, nelegalinio veikimo nugalėta, pasinaudojo spaudos grąžinimo aktui paskelbti.

Tuo tarpu prieš akis stėjo pastangos kaip gauti leidimas knygai ar kitam spaudiniuii legališkai išleisti Rusijos teritorijoje lietuviškomis radėmis. Šia linkme eita dviem keliais: raginta rusų mokslo įstaigos leisti lietuviškų mokslo knygų ir rūpintis gauti leidimų populiarioms lietuviškomis knygėlėms leisti. Jei neskaitytume 1865 m. Duonelaičio raštų, Mokslo Akademijos išleistų, kada ši dar nebuvo draudimo suvaržyta, pirmieji tos rūšies bandymai buvo padaryti tiksliai 1876—77 metais, kada Peterburgo cenzūra davė leidimą

Petrui Vileišiui kelioms lietuviškoms knygutėms išspausdinti, tik reikalaudama, kad lietuviškas lenkiškas raštas būtų jose bent kiek pakeistas ir neprimintų lenkiško. Tuo cenzūros griežtumo nusilpnėjimu pasinaudojęs, Petras Vileišis skubotai išspausdino penkias savo sudarytas knygutes — „Apsakineimą apie žiemę“, „Joną ir Aniutį“ ir kitas, padėjo išspausdinti Ivinskio kalendorių 1876 m., paragina Peterburgo ir Maskvos studentus lietuvius ruošti naujas knygutes ir rinkti joms leisti lėšas, nes jų trūkstant kai kurios net cenzūros leistos knygutės nebuvo išspausdintos. Tačiau toks cenzūros nuolaidumas greitai pasibaigė, net pradėta spausdinti Ivinskio „Pasauga“ nebuvo baigta, o Vileišio, Pietario, Baukaus-Vencėvičiaus ir kitų paruoštos knygos nebuvo cenzūros praleistos.

Bet ir vėliau metai po metų cenzūrai buvo nuolatos įduodami nauji prašymai leisti tą ar kitą knygutę, tačiau buvo gaunamas visada vienas atsakymas: „leidžiama, tik rusiškais raidėmis“. Tokių bandymų daro ir P. Vileišis, J. Kymantas (1881 m.), J. Šliūpas (1882 m.), A. Sketeris (per Oginskį 1893 m.), M. Miežinis (ilgus metus ieškojo leidimo savo žodynui spaudinti), Liaugminas (1896 m.), Smilga ir daug kitų. Tik į laikotarpio pabaigą kartais pavyksta šį tą laimėti, ir tai ne tiek su cenzūros leidimu, kiek ją aplenkiant. 1898-1899 m. oficialiniuose Kauno gubernijos kalendoriuose (Pamiatnaja knižka), kun.

Jaunius rusiškai išspausdino straipsni¹ apie Panevėžio tarmę, lietuviškus žodžius, užrašęs jo pakeistomis lietuviškomis raidėmis. Pasinaudojus tuo, kad įvairių vaidinimų programų ir afišų spausdinimo leidimas priklausė ne cenzūrai, bet policijai, kuri už Lietuvos sienų dažnai apie draudimą ir negirdėjo, 1899 ir 1900 m. Palangos, Liepojos ir Mintaujos lietuviškų spektaklių afišos buvo Kuršo policijos leidimu išspausdintos lietuviškomis raidėmis. Taip pat daroma 1902 m. ir vėliau Peterburge, nors ir čia kartais kitiems vakarams buvo reikalaujamos rusiškos raidės. 1900 m. inž. A. Macejauskas atmušė Peterburgo litografijoje Lietuvos žemėlapi su lietuviškais parašais, o D. Malinauskui pavyko Vilniuje pas Zavadzkį išspausdinti lietuviškai ir rusiškai pranešimą apie lietuviškų pridedamų pamaldų įvedimą Vilniuje. Sekančiais metais atspausintas lietuviškas raidynas, pavadintas cenzūrai apgauti čekų raidynu, ir arkyv. Klopotovskio raštas, lietuviškai kun. Jauniaus išverstas. 1902 m. kun. Prapuoleniui pavyko į Mohilevo arkidiecezijos rubricėles (Directorium) įvestas maldas surašyti lietuviškai, lietuviškomis raidėmis, nors tuo pačiu laiku Žemaičių vyskupijos rubricėlėse jos turėjo būt spausdinamos rusiškomis raidėmis. Tas pats buvo jo pakartota ir sekančiais metais, kada ir P. Matulionies sudarytas žuvininkystės kalendorius buvo Vilniaus cenzūrai leidus taip jau lietuviškomis raidėmis išspausdintas. Tuo būdu į draudimo pabaigą lie-

tuviškos raidės vis dažniau prasiskverbavo pro cenzūros pinkles.

Greta šių kai kurie raštai buvo lietuviškai spausdinami įvairių rusų mokslo įstaigų, pasinaudojusių caro 1880 m. leidimu spausdinti lietuviškomis raidėmis mokslo veikalus. Pradžią padarė Kazaniaus universitetas, kuris prof. Baudouin de Courtenay'os paragintas dar 1878 m. pabandė išspausdinti septynių puslapių Juškos dainų rinkinį, o cenzūrai neatkreipus į tai dėmesio ir naujam įsakymui pasirodžius, 1880, 1881 ir 1882 m. išspausdino didžiulius Juškos dainų tomus, kurių tęsinį 1883 m. spausdino jau Peterburgo Akademija, apsiėmusi leisti ir Juškos žodyną. Šio pirmas tomas pasirodė 1897 metais. Be šių veikalų 1901, 1903 ir 1904 m. akademija išspausdino ir du sąsiuvinius E. Volterio sudarytos „Lietuviškos chrestomatijos“, kurios pirmas sąsiuvinis net dviejų leidimų susilaukė. Bando įvesti lietuviškų tekstų ir etnografijai pavestas žurnalas „Živaja Starina“, geografijos draugijos leidžiamas ir V. Lamauskiečio redaguojamas, kuriame nuo 1893 m. pradedama spausdinti ir lietuviškai įvairi etnografinė medžiaga, surinkta M. Davainio-Silvestraičio, Pogodino, J. Jablonskio, Ginkeno, G. Petkevičaitės ir kitų. Drauge įvairiose mokslo kalbotyros srities veikaluose lietuvių kalba ir lietuviškos raidės įgyja pilnas pilietybės teises ir dėl jų niekas nekelia jokio abejo. Bendrai, tuo laiku mokslo knygose lietuviškos raidės nėra administracijos ginčijamos ir ne tik

leidžiama jomis spausdinti Rusuose, bet ir išspausdintos užsieny beveik nekliudomai praleidžiamos. Ir tai ne vien tokios, kur lietuviškas tekstas buvo išspausdintas šalia kito, bet ir grynai lietuviškos knygos, pav., 1894 m. Prūsiose išspausdintas Miežinio žodynas.

Kita legalinės kovos dėl spaudos priemonė buvo nuolatinė lietuviškų raidžių klausimu polemika, sąmoningai lietuvių inteligentų vedama rusų laikraščiuose. Ji prasidėjo beveik tuo pačiu laiku, kada ir pirmieji bandymai lietuviškai legaliai spausdinti ir tęsėsi be pertraukos ligi pat 1904 m. Polemikos straipsniai buvo rašomi daugiausia Rusuose gyvenančių inteligentų lietuvių, kuriems lengviau buvo pasiekti laikraščių redakcijos. Straipsnių pagrindinis uždavinys būvęs neduoti valdžios sąmonėje ir rusų visuomenėje įsivyrauti įsitikinimui, kad raidyno reforma esanti jau galutinai baigta ir rusiškos raidės jau lietuvių visuomenės yra priimtose. Stengtasi įrodyti, kad rusiškos raidės yra visiškai lietuvių atmetos, ir kad jos netinkančios lietuvių kalbai; kad rusų raidžių įvedimas stabdys normalią lietuvių literatūros plėtimąsi ir neleidžias spausdinti daugybės jau paruoštų spaudai veikalų; kad draudimas didžiausios žalos atnešė Rusų valstybei ir rusų valstybingumo idėjai, nes slaptai spausdinamos ir platinamos knygos, cenzūros nesuvaržytos, plečia kraštutines idėjas ir verčia ramų lietuvių ūkininką griežtai nusistatyti prieš rusų valdžią; kad draudimas ekonomiškai

kai yra Rusijai žalingas, nes ištraukia iš Lietuvos į Prūsus daugybę pinigų knygoms leisti ir pirkti; kad jis yra neteisėtas ir, pagaliau, kad jis ne tik nepakirtęs lenkų įtakos Lietuvoje, bet, atvirkščiai, ją sustiprinęs, nes lietuviškoms knygoms esant uždraustoms, lenkų katalikiškos knygos gali laisvai Lietuvoje plėstis ir yra skaitomos net ir tų, kurie šiaip anksčiau lietuviškas teskaitė.

Kai kurie tų motyvų paveikė rusų administraciją. Vėlesniuose rusiškais raidėmis leidiniuose ji iš dalies pakeičia raštą, įvesdama į lietuviškas knygas ir tokias, greta rusiškų, raides, kurių rusiškam raidyne nebuvo. Ypačiai susirūpinta lenkų įtakos stiprėjimu; tuo reikalu vedami net smulkūs tardymai ir prieinama tos pačios išvados. O visi motyvai draugėn suglausti ir administracijos patikrinti, sudarė pagrindą įvairiems draudžiamąjo laikotarpio pabaigos platesniems raštams, rusų aukštesnės administracijos rašomiems, kuriuose buvo keliama mintis, kad spaudą reikia grąžinti. Šie raštai ir sudarė pagrindą formališkam rusų valdžios nusistatymo pakitėjimui. Platesniu mastu visi motyvai buvo iškelti per 1895 m. spaudos darbininkų suvažiavimą.

Nuo „Aušros“ laikų, ypačiai „Tėvynės Sargo“ agitacijos dėka, prasiplečia vėl naujas būdas kovoti dėl spaudos įvairių bendrų prašymų pavidalu. Kiekvienai progai pasitaikius surašomi valstelių, seniūnijų ar šiaip įvairių žmonių susirinkimų nutarimai apie spaudos draudimo panaikini-

mo reikalingumą ir siunčiami caro arba caro šeimos narių vardu prašymai grąžinti spaudą. Prieš tos akcijos pritraukiami ir užsieny, Prūsiose ir net Amerikoje, gyvenę lietuviai. Tačiau žymi lietuvių visuomenės dalis į tokius prašymus žiūrėjo neigiamai, manydama, kad ne meldimai, bet tik griežta kova galinti dalyką pagerinti. Ne tik žmonių grupės, bet ir atskiri mažiau ar labiau įtakingi asmenys paduodavo atskirus prašymus, nurodydavo naujus motyvus. Neretai gaudavo užtikrinimą, kad spauda būsianti grąžinta, tačiau teigiamas sprendimas nusitęsdavo ilgiems metams ir kai kam sudarydavo net įspūdį, kad klausimas būtų senai lietuvių naudai išspręstas, jei sprendimo nestabdytų įvairūs žemesnieji valdininkai. Stengiamasi ir prie jų prieiti, duodama jiems net stambių kyšių. Ir kada spauda, po ilgos kovos, buvo laimėta, tai kai kam susidarė net visai neteisingas įspūdis, kad ji buvusi ne iškovota, bet pirкта.

Paskutinė legalinės kovos priemonė, buvo spaudos bylos, keliamos ne administracijos, bet pačių lietuvių. Kada rusų administracijos įsakymu Macejausko legališkai 1900 m. išleistas žemėlapis buvo konfiskuotas, jis iškėlė Spaudos Reikalų Valdybai bylą, ieškodamas nuostolių atlyginimo už neteisėtą, įstatymais nepagrįstą konfiskavimą. Vyriausias teismas, Senatas 1902 m. pripažino, kad tie nuostoliai turi būti atlyginti, nes nesą įstatymo, kurs draustų vartoti lietuviškas raides.

Tais pačiais, 1900, metais Povilo Višinskio rūpesčiu buvo išklijuotos Joniškyje lietuviškos afišos apie lietuvišką spektaklį, Kuršo policijos leidimu Mintaujoje išspausdintos. Višinskis buvo patrauktas tieson ir taikos teisėjas jį nubaudęs 3 rubliais pabaudos. Pabaudą sumokėti atsisakęs ir sąmoningai kėlė bylą iš vienos instancijos į kitą, kol byla pasiekė Senatą, kuris 1903 metais panaikino baudžiantį sprendimą dėl tų pačių motyvų, kaip ir Macejausko byloje.

Žinoma, tokias bylas galima buvo ir anksčiau kelti, tik vargu ar tuomet skundėjai būtų laimėję. Senato teigiami sprendimai lietuviams greičiausia buvo susiję su bendru aukštesniosios administracijos įsitikinimu, kad vis tiek rusiškų raidžių įvedimas yra nepavykęs ir kad ar anksčiau ar vėliau teks lietuviams spaudą grąžinti.

VI

Štai tarpu audrų, užiančio vėjo,
Lyg kas suriko, lyg subildėjo,
Greit supiškėjo balsas šautuvo —
Žmogus, kurs pundą nešė, pargriuvo.

K. Stiklius 1903.

Neįveiksi, mums ant širdies
Trupės tavo peiliai,
Sutirps ledai ant krūtinės,
Tu pats teksi eiliai.

A. Baronas.

Kovai dėl spaudos išsiplėtojus, įsitraukus į ją ilgainiui kuone visai tautai, rusų administracija Lietuvoje beveik numojo ranka į galimumus statyti prieš plačiai išsiplatinusius lietuvių raštus savo knygas, spausdintas rusiškėmis raidėmis. Ji pasirinko kitą administracinės kovos kelią su draudžiamais raštais, būdama pradžioje net tikra, kad tos grynai policinės priemonės galinčios ir patį pasipriešinimą sulaužyti.

Neliko žinių apie pirmuosius spaudos persekiojimus ligi 1868 metų. Gal būt, kad pradžioje ir nekreipta didesnio dėmesio į tai, kad žmonės vis tebeskaito lietuviškas maldaknyges, iš dalies senas dar Vilniuje spausdintas, iš dalies atnaujintas Prūsiose. Galimas daiktas, kad dar ir neturėta žinių, kad dalis lietuviškų knygų jau Prūsiose yra spausdinama. Šiomis knygomis susi-

rūpinta tiktai vyskupui Valančiui išspausdinus Prūsuose keletą knygųčių, kurstančių žmones prieš rusų valdžią. Pradėta jos gaudyti, o drauge atimamos ir nekalto turinio knygos. Žmonės, pas kuriuos buvo randamos viena dvi knygos, baudžiami nebuvo; tiems, kurie atrodė platintojai ir buvo pagaunami su didesniu knygų skaičiumi, teko kiek ilgiau kalėti ne teismo, bet policijos sprendimais. Viena pirmųjų pagautų knygnešių Karalina Laniauskaitė buvo ištremta už lietuviškus raštus į tolimus Rusus, į Oloneco guberniją, kaip nepataisoma nusikaltėlė.

Plačiai prarastos kratos ir suėmimai įtikino policiją, kad čia turima reikalo su plačia nelegale organizacija, kurios prieky stovįs vysk. Valančius. Kad tiesiog jo kaltės įrodymo ir negauta ir dėl įvairių sumetimų vyskupo nepaliekta, vis dėlto sudaryta plati lietuviškų raštų byla, pradėta 1870 ir pabaigta 1871 metais. Toj byloj nukentėjo daugiausia kunigai, nors svarbiausi kaltininkai ir buvo neinteligentai, tačiau tuo laiku dar nenorėta prisipažinti, kad ne vien šviesuomenė, bet ir liaudis yra nusistačiusi prieš rusų administracijos reformas. Šeši kunigai buvo ištremti į Sibirą ar į tolimas Rusijos gubernijas, keli iškelti iš Žemaičių vyskupijos ir tik du nekunigai irgi drauge nukentėjo ir turėjo į Sibirą keliauti.

Artimiausi metai policijai įrodė, kad knygoms platinti nereikalinga plačios organizacijos, nes šią organizaciją išardžius, pagaunamų knygų skai-

čius ne mažėjo, bet didėjo ir teko traukti tieson dar didesnis žmonių būrys, kuriame inteligentų visai nebuvo. Ilgai gaudomi ir baudžiami tik atskiri žmonės ir didesnės bylos nesudaromos.

Panaikinus 1871 m. Lietuvoje karo stovį, pradeda bausti ne tik administracija, bet ir teismas. Tačiau taikos teisėjai, paprastai, už sugautas knygas skirdavo tik nedidelę, kelių rublių, pabaudą.

Didėjant spaudos bylų skaičiui, prie policijos prisideda naujas talkininkas — žandarmerija, kuri pirmą kartą į lietuvių spaudos kovą įsimašo 1883 metais, nors tik nuo 1889 m. pradeda sistemingai bendradarbiauti su policija, ieškodama ne tiek paprastų, nekalto turinio, bet uždraustų raidžių knygų platintojų ar laikytojų, kiek politinio turinio knygų ir politinių organizacijų knygoms platinti. Žandarai atkreipia dėmesį ir į tuos kelius, kuriais knygosėjo iš Prūsų, stengiasi susirišti ir su Prūsų policija ir iš jos gauti žinių tiek apie asmenis, kurie ateina į Prūsus knygų pirkti, tiek apie tuos, kam knygos iš ten siunčiamos. Nors bendrai Prūsų gyventojai turėjo daug materialinės naudos tiek knygutes spausdindami, tiek jas pardavinėdami, bet vokiečių administracijos akyse šis judėjimas turėjęs ir neigiamų pusių, nes nuo „Aušros“ laikų ir iš dalies jos įtaka prasidėjo gyvesnis, vokiečiams nepalankus, tautinis judėjimas ir Mažosios Lietuvos lietuvių tarpe. Del tų sumetimų ji neleisdavo emigrantams lietuviams ilgesnį laiką Prūsiose

gyventi ir kartais pranešdavo rusų administracijai reikalingas žinias apie gyvenančius Lietuvoje knygnešius, ar net iškėsdavo savo valdinius ir pranešdavo rusams, jei ką tiems reikalingo surasdavo.

Rusų žandarmerijai pradėjus dalyvauti kovoje su lietuviškomis knygomis pačios bausmės, knygnešiams skiriamos, žymiai pradeda didėti. Vis dažniau skiriamas kelių metų ištėmimas į Rusijos rytus. Administracija, nepatenkinta smulkios pabaudomis ar trumpalaikiu areštu, kuriuo baudavo taikos teisėjai ir negalėdama pati kaltininkų sunkiau bausti, siunčia atskiras bylas general-gubernatorių nuožiūrai, kurie baudžia vieno ir kelių mėnesių kalėjimu, o tam tikrais atsitikimais net siunčia bylą ir caro nuožiūrai. Tatai reiškė dar didesnę bausmės padidinimą, kitiems dar ir pridėdamą bausmę — ištėmimą iš Lietuvos. Tiesa, toks ištėmimas ne visados būvęs vienodai sunkus, nes kitiems pavykdavo apsigyventi kad ir už Lietuvos sienų, bet artimuose miestuose, Rygoje ar Liepojoje, kurių fabrikuose galima buvo rasti darbo ir šiaip taip ištėmimo laiką iškentėti. Tačiau buvo tuo laiku ir tokių atsitikimų, pav., 1887 m. su keliais Kvėdarnos valsčiaus valstiečiais, kad atiduoti taikos teisėjo teismui nebuvo visiškai nubauti, nes esą lietuvių spaudos draudimas nebuvęs viešai paskelbtas. Kiek vėliau, kaip matėm, Višinskio ir Macejausko bylose, toki teismo sprendimai net iš dalies sukėlė ir spaudos draudimo panaikinimą,

bet čia vienintelis jų rezultatas buvęs tas, kad teismo išteisintieji general-gubernatoriaus buvo dar sunkiau nubausti ir kad nuo to laiko vengiama tokiais atsitikimais kelti viešosios bylos.

Kinta pamažėle ir administracijos pažiūros į atsakingumą už lietuviškas knygas. Vis daugiau kreipiama dėmesio į knygų turinį, ir žmonės, pas kuriuos buvo randamos tik nekalto turinio knygos, 90-ais metais jau nebetraukiami tieson; užtat ypatingu uolumu ieškomi kalendoriai ir laikraščiai. Juos gaudyti padeda net ir centro įstaigos, esančios Peterburge, kurios laikas nuo laiko slaptais aplinkraščiais praneša visoms priklausančioms įstaigoms apie pastebėtas uždraustas lietuviškas knygas. Tačiau pastebėdavo jos tik mažą lietuviškų knygų dalį, atsitiktinai į centrą patekusią. Kartais kaip tik politiškai pavojingiausios knygos likdavo nepastebėtos.

Bausmė už politines knygas nuolatos didinama. Jei anksčiau ištremdavo iš Lietuvos ir ištremtąjį atiduodavo policijos priežiūrai gan retai, tai 90-ais metais tatai virsta normališka bausme, taikoma labai plačiai. Nuo tos skaudžios bausmės žmonės vėl bėga į Prūsus, o iš ten į Ameriką. Čia tai ir glūdi didelės mūsų emigracijos priežastis. Bet į tas bylas jau negalima žiūrėti vien tik, kaip į priemonę kovoti su lietuviškais raštais — lietuviškos raidės jau čia nebevaidina beveik jokio vaidmens, nes už panašius raštus, kitomis kalbomis spausdintus, pagauti kaltininkai nebuvo

lengviau baudžiami. Visas skirtumas buvęs tik tas, kad dėl raidžių draudimo ir Prūsų sienos artimumo tokios rūšies knygos daug daugiau buvo išsiplatinusios Lietuvoje negu kitur, ir kad kovotojais su rusų valdžia virto ir toki žmonės, kurie be draudimo gal būt būtų likę ramiausi piliečiai, kuriems ne viešieji, bet savo asmens reikalai būtų rūpėję.

1895 metais pradedant, dėl nuolatos didėjančio pagaunamos literatūros ir žmonių skaičiaus, pradedama ieškoti ir tų kelių, kuriaisėjo knygos ir laikraščiai, ir tų siūlų, kurie jungė knygų platintojus ir skaitytojus. Pradedama ieškoti tam tikrų uždraustų knygų platinimo organizacijų ir sudaromos didesnės bylos. Pirmoji tokia byla buvo iškelta jau minėtai Bielinio organizacijai, ir nors pačiam Bielinui ir pavyko pasprukti, tačiau jo bendrininkai Udras, Bružas, Ladukas ir kiti buvo sunkiai nubausti ilgamečiu ištėmimu į Sibirą ar į rytų Rusiją. Ši byla be ko kito įtikino žandarmeriją, kad yra tam tikrų santykių tarp Kauno, Vilniaus ir Suvalkų krašto lietuvių ir nuo to laiko įvairių gubernijų administracija jau bendromis pajėgomis pradeda sekti lietuvių judėjimą ir jau sekančiais 1896 metais visose šiose gubernijose iškelia vieną bendrą oficiališkai pavadintą bylą „apie lietuvių tautinį judėjimą“, į kurią pirmą kartą įtraukia ir žymų skaičių pasauliečių lietuvių inteligentų, kurie anksčiau kad ir aktyviai dalyvavo spaudos kovoje, bet buvo administracijos nepastebimi.

Nuo šio laiko, nors ir paprasti platintojai be paliovos gaudomi, vis dėlto didžiausiu uolumu pradedamas sekti inteligentų veikimas, įtariama juos esant svarbiausiais viso darbo organizatoriais ir kaltininkais. Kiekvieni metai atneša naujas plačias bylas, iš kurių labiausiai išgarsėjo „Sietyno“ bylos 1897 ir 1900 m., susektos liūdnos atminties Vonsiackio, nors daugelis žmonių, į tas bylas įpainiotų, beveik neturėjo nieko bendro su jiems daromais kaltinimais. Del tų bylų nemaža inteligentų lietuvių buvo išvežti iš Lietuvos į Rusiją, ar priversti bėgti į užsienį ir, žinoma, kiek nukentėjo ir pati kova dėl spaudos, tuo laiku virtusi jau grynai politine kova. Tačiau kiek skaudžiau tos bylos atsiliepė kuriam laikui tik Prūsiose spausdinamiems laikraščiams. Pats gi raštų gabenimas ir platinimas, senai nustojęs būti paskirų asmenų darbu, ir virtęs visų gyventojų darbu, negalėjo būti sustabdytas, kad ir keliasdešimt žmonių ištremiama. Pavaduotojai jiems greitai susirado ir iš dalies jie galėjo ir kiek ramiau dirbti, kadangi nuo 1900 m. administracijos kova su lietuviškais raštais kiek atslūgsta ir vis labiau įsivyrąja įsitikinimas, kad kova su spauda jau pralaimėta. Ir dabar dar gaudoma literatūra ir jos platintojai, tačiau jau daugiau nebekalbama apie uždraustas raides, bet tik apie savo turiniu draudžiamus raštus. Ir tai jau buvęs savitas spaudos kovos laimėjimas.

Bendros santraukos visų draudžiamąjo spaudos meto kovos aukų lig šiol nepadaryta ir vargu

galima būtų bent apytikriai tai apskaičiuoti, nes žymi dalis oficialinių kvotų ir bylų dingę, o tai, kas išliko, pilno kovos vaizdo neduoda. Vis dėlto nuo šių kovų nukentėjo ne vienas tūkstantis asmenų, o bendra jų bausmių suma turėtų būti šimtmečiais skaitoma. O materialiniai nuostoliai dėl atimtų ir sunaikintų knygų, sunaikintų ūkių, apleidus juos šeimininkams, ir panašių priežasčių, gali būti milijonais skaičiuojami. Tik tie milijonai davė ir nelauktų procentų.

*

*

*

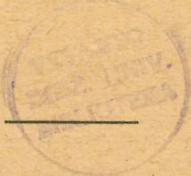
Ilgametė kova visomis priemonėmis, kurias te galėjo tauta surasti, baigėsi 1904 metų laimėjimu. Toji lietuvių visuomenės dalis, kuri visų krašto nelaimių ir sunkiosios būties šaltinį matė vien spaudos draudime, galėjo draudimą panaikinus ypačiai džiaugtis, nes turėjo progos toliau plėstis tokiais pat kultūriniais ir ekonominiais keliais, kaip ir kitos tautos, tuo laiku Rusijos valstybė sudariusios. Tiems, kuriems spaudos kova buvo viena priemonių krašto visuomeniniam savarankiškumui kelti, laimėjimas irgi buvo įrodymas tam tikro liaudies subrendimo, kuris leido jai siekti ir kitų platesnių, tiek politinių, tiek socialinių, tikslų, leido tiems siekimams vykdyti sutaupti tas krašto pajėgas, kurios ligi šiol buvo eikvojamos grynai kovai dėl spaudos. Keturiasdešimties metų kovų laikotarpis virto praeities laiku. Tačiau ir vėlesniam laikui jis paliko di-

džios įtakos, kuri saviškai nudažė Lietuvos pasakutiniųjų dvidešimt penkerių metų gyvenimą.

Spaudos draudimas ypačiai paveikė mūsų kultūros ir politikos gyvenimą. Jo vaisiai buvo ne tik neigiami, bet ir teigiami. Neigiamai paveikė kultūros plėtojimąsi. Knygų produkcijos augimas, sustabdytas griežtos rusų administracijos prievartos, net ir įtemptomis pastangomis negalėjo pasiekti tos aukštumos, kurios normališkai plėtomasis būtų pasiekęs. Knygos, ypačiai pasaulinio pobūdžio, turėjo tiek turiniu, tiek forma taikintis spausdinimo aplinkybėms. Kai kurios literatūros šakos, ypačiai dailioji raštija, beveik visiškai plėtotis negalėjo. Įvairios mokslo knygos tik išimtiniais atsitikimais buvo spausdinamos. Laikraščių plėtojimasis keliasdešimčiai metų sustojo. Negalėjo rasti autorių vien literatūros darbų besiverčiančių, nes jie iš literatūros negalėjo išgyventi. Knygų leidimas rėmėsi išimtinai visuomenėmis aukomis ir neatsirado knygoms leisti asmenų, kurie jas leisdami galėtų atsižiuoti į skaitytojų reikalavimus. Knygų platinimas keliasdešimt metų ėjo nenormališkais keliais ir draudimą panaikinus dar ilgus metus negalėjo prisitaikinti naujoms sąlygoms. Rimtesni skaitytojai vertėsi svetimomis knygomis, savųjų negaudami, ar visiškai nieko neskaitė. Kultūrinė visuomeninė pusiausvyra smarkiai dėl to puolė. Neigiamai draudimas paveikė ir tuo atžvilgiu, kad visas veiklias krašto pajėgas jungė vien kova dėl spaudos, neleidama joms rūpintis ir kitais kultūros

reikalais. Spaudą leidus teko viską iš pradžios pradėti. Tuo būdu atsilikta net ir nuo tų kaimyninių tautų, kurios draudimą skelbiant buvo vienos su Lietuva kultūrinės būties.

Tačiau kai kuriuo tautos politinio išsilavinimo atžvilgiu draudimas paveikė ir teigiamai. Kova dėl spaudos laisvės virto bendra politine kova su Rusų vyriausybe ir leido susiformuluoti tokiems politikos idealams, kurie gal būt dar negreit galėtų didesnio pritarimo Lietuvoje rasti. Į politikos kovos sūkurį buvo įtraukta daugybė tokių asmenų, kurie kitomis aplinkybėmis greičiausia politikoje visiškai nebūtų dalyvavę. Visos liaudies politinis išsilavinimas smarkiai pakilo. Rusų valdžios autoritetas ir įsitikinimas savo galingumu visiškai puolė. Tatai leido, baigus vieną tautos kovų etapą, tuoj griebtis naujų priemonių platesniems politikos siekimams.

Moksleivių ir jaunimo skaitymai

Pigiausios knygos

- 1) H. B. Stowe. **Dėdės Tomo Trobelė**. 2 lt. 80 ct.
- 2) O'Henry. **Amerikoniškos Apysakos**. 1 lt.
- 3) R. Tagore. **Gitanžali**. 1 lt. 20 ct.
- 4) A. Arnoux. **Sidas Kampiadoras**. 1 lt. 50 ct.
- 5) S. Bottičeli. **Renesanso tapytojas**. 1 lt. 50 ct.
- 6) J. J. Cooper. **Paskutinis Mogikanas**. 2 lt.
- 7) Oscar Wilde. **Granatų Pavėsy**. 2 lt. 4 ct.
- 8) J. J. Cooper. **Medžiotojas**. 2 lt.
- 9) Doc. J. Tumas. **Ką aš beatmenu**. 2 lt. 50 ct.
- 10) Ch. De Coster. **Flamandų Legendos**. 40 lt.
- 11) A. Tolstoj. **Aelita**. 4 lt.
- 12) Vaidilutė. **Kada Rauda Siela**. 2 lt.
- 13) Švaistas. **Naujan gyveniman**. 3 lt. 50 ct.
- 14) Prūsas. **Našlaičio dalia**. Zareckio vertimas.
3 lt. 50 ct.
- 15) Moljeras. **Šykštuolis**. S. Čiurlionienės vertimas. 2 lt.

Perkant keletą iš šio sąrašo knygų duodam iki 3% nuolaidos, o knygynams dar didesni %.

Visas šias ir kitas knygas galima pirkti „Spaudos Fondo“ knygyne. Paštu išsiunčiami apdėtu mokes.

„Spaudos Fondo“ knygynas

Kaunas, Laisvės alėja 62, tel. 12-12

**Siūlome svarbiausių knygų apie spaudos
draudimo gadinę:**

- 1) P. Rušecko Knygnešys I ir II tomai po 10 lt.
1864 — 1904 m.
- 2) S. Čiurlionienės - Kymantaitės „Aušros
sūnūs“. Drama tinka vaid. 3,50 ct.
- 3) „Aušros“ 40 m. sukaktuvės. 1883 — 1923 m.
Amerikoje išleista. 10 lt.
- 4) Vinc o Kudirkos jubiliejinis „Varpas“ 8 lt.
- 5) Dr. K. Griniaus jubiliejinis „Varpas“
1 lt.
- 6) Dr. K. Griniaus „Varpo“ metų knygne-
šiai. 1 lt.
- 7) Pr. Mašiotas. Kaip knygas draudė. 1 lt. 20 ct.
- 8) Doc. J. Tumas. Draudžiamojo laiko pas-
kaitos. 2 lt.
- 9) Doc. J. Tumas. Apžvalga ir apžvalginin-
kai. 3 lt.
- 10) Doc. J. Tumas. Lietuvių literatūra rusų
raidėmis. 2 lt.
- 11) Lietuvių Tauta. IV knyga skiriama Dr. J. Ba-
sanavičiaus asmeniui nušviesti.

Populiar. brošiūros.

- 1) Prof. M. Biržiška. Lietuvių spaudos drau-
dimas.
- 2) P. Rušeckas. Spaudos draudimo gadinė.

Prašome tik parašyti arba paskambinti ir mes tą
pačią dieną išsiųsime reikalaujamas knygas geriau-
siomis sąlygomis.

„SPAUDOS FONDO“ KNYGYNAS

Kaunas, Laisvės Alėja 62. Telef. 12-12.